

~~१००~~
हेतुयोपनिषत्प्रारंभः

३
—
१९

४०

बाह्य

श्रीगणेशायनमः॥ श्रीशारदोयेनमः॥ ॐ नमः॥ अथ महाव्रतमिंद्रो वै वृत्रं हृत्वा महाजन्मवद्य-
भवत्तन्महाव्रतमभवत्तन्महाव्रतस्य महाव्रतत्वं दे एतस्याङ्ग आज्यं कुर्यादिति हे क आह्वरेक-
तित्वेव स्थितं प्रवोदेवायाग्नय इति राद्विकामो विशो विशो वो अतिथिभिः तिष्ठिकासः पुष्टिर्वै-
विशः पुष्टिमान्भवतीत्यतिथिभिः तिष्ठिपदं भवति नेत कुर्यादित्याहुरीश्वरातिथिरेव चरितोस-
दुहस्माद कुर्यादेव यो वै भवति यः श्रेष्ठतामश्नुते सूवा अतिथिर्भवति न वा असंतमातिथ्य-
पाद्रियं ते तस्मादु काममेवैत कुर्यात्स यद्येत कुर्यादागं न्म वृत्रं हंत ममित्येतं तत्त्वं पथं कुर्या-
दतद्वा अहरी प्रंतः संवत्सरमासं ते त आगच्छंति त एते अनुशुपूशीर्षाणि स्त्रयस्तत्रा भवन्ति द्व-
हमेव गायत्री वागनुशुब्र ह्मणेव तद्वाचं संदधात्येको ध्यग्निः समिधा जना नामिति कीर्तिका-
मो होता जनिष्टे चेत न इति प्रजापशुकामः॥ १॥ अग्निं नरो दीधिति सिररण्या रित्यं नाद्य कामो जि-
र्वा अन्नादश्चिरतरमिव वा इतरेषां ज्यैष्ठ्यग्निमा गच्छं त्यथेह मुखत एवाग्निमा गच्छंति मुखतो न्च-
द्यमश्नुते मुखतः पाप्मानमश्नुते हस्तच्युती जनयंते तिजातवंदेतस्माद्वा अहो यजमानो जायते त-

स्माज्जातवत्तानिचत्वारिंशदं सितभवंति चतुष्पादो वै पशवः पशूनामवरुण्ये तानि त्रीणि छंदो सितभवं
ति त्रैयावा इमे त्रिवृतो लोका एषामेव लोकानामभिजित्येते द्वे छंदसी भवतः प्रतिष्ठापय एव द्विप्रति
ष्ठापयै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवो यजमाने मेव तद्विप्रलिखं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति ताः परा
ग्वचेन न पंचविंशतिर्भवन्ति पंचविंशो यं पुरुषो दशहस्त्या अंगुल्यो दशपाद्या द्वा ऊरूदो वा
हू आत्मेव पंचविंशस्तमिममात्मानं पंचविंशं संस्क्रुतेथो पंचविंशं वा एतदहः पंचविंश ए
तस्या हूस्तो मस्तत्समेन समं प्रतिपद्यते तस्माद्द्वे एव पंचविंशतिर्भवन्ति ताः स्त्रिः प्रथमया त्रि
स्तमये कया न त्रिंशन् न्यूना क्षरा विराण न्यूने वै रेतः सिच्यते न्यूने प्राणा न्यूने न्नाद्यं प्रतिष्ठि
तमेतेषां कामानामवरुण्या एता न्कामानवरुण्ये य एवं वेदता अभिसंपद्यते बृहती च विराजं च
छंदो ये तस्या हूः संपत्ता मथो अनुष्टुभमनुष्टुबा यत नानि ह्या ज्या नि ॥ २ ॥ गायत्रं प्रउगंकुर्यादि
त्या हूस्तो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवतीत्यो ह्यिदं प्रउगंकुर्यादित्या हूरायु
वगिह्य गायुष्मा भवतीत्यानुष्टुभं प्रउगंकुर्यादित्या हूः क्षत्रं वा अनुष्टुप् क्षत्रस्या ह्या इति बार्ह

३०

२

तं प्रउगं कुर्यादित्याहुः श्रीर्वैरुहती श्रीमान्भवतीति पांडुः प्रउगं कुर्यादित्याहुः न्नैवेपंडिरन्नव
 भवतीति त्रैषु भं प्रउगं कुर्यादित्याहुः वीर्यं वैत्रिषु वीर्यवान्भवतीति जागत्प्रउगं कुर्यादित्याहुः ज
 नो वै पशवः पशुन्मान्भवतीति तदुगायत्रमेव कुर्याद्विहो वै गायत्री ब्रह्मे स दहर्ब्रह्मणे वत ह्रस्वप्रति
 पद्यते तदुमाधुच्छंदसं मधुहस्मवाक्रषिभ्यो मधुच्छंदश्चंदतितन्मधुच्छंदसो मधुच्छंदस्त्वमथो
 न्नैवे मधुसर्वं वै मधुसर्वं वै कामा मधुतद्यन्माधुच्छंदसं रांसति सर्वेषां कामानामवरुण्ये सर्वा
 न्कामानवरुण्ये एवं वेद तद्वै काहिकं रूपसमृद्धं ब्रह्मवा एतस्मिन्नहनि किंच किंच वारणं क्रिय
 ते रां त्या एव रांति वै प्रतिष्ठे काहुः रां त्यामेव तस्मतिष्ठायामंततः प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति य
 एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्भोता रांसति ॥ ३ ॥ वायवायादिदृशते मे सोमा अरं कता इत्येतद्वा अ
 हरं यजमानाय च देवेभ्यश्च वारं हास्मा एतदहर्भवति य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्भोता रांसती
 इवायू इमे सुता आयातमुपैक्ष न मिति यद्वै निष्कृतं तत्संस्कृतमाहास्येन्द्रवायूसंस्कृतं गच्छता य
 एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्भोता रांसति मित्रं द्रुवे पूतदक्षं धियं द्युताची साधंतेति वागे वैधी

मि२

एतद्योपनिषद्संभः

3
 19

80

राहस्या अंगुलयोदरापाद्यादावुद्गौ बाहू अन्तेवपंचविंशस्तस्मिन्मात्मानं पंचविंशं संस्करु
 तेथोपंचविंशं वा एतदहः पंचविंश एतस्याङ्गो मस्तत्समेसमं प्रतिपद्यते तस्माद् एव पंचविं
 शानि भवन्ति भवन्ति ॥ ४ ॥ इत्येतेरेकप्रथमोपनिषत्प्रथमोऽध्यायः ॥ आलारथं यथा तयद्दं
 वसो सुतमं धेइति मरुत्वतीयस्य प्रतिपद्यनुचरावेकादिको नृपसमृद्धौ बद्धा एतस्मिन् न ह निवि
 चकिंचवारणं क्रियते शांत्या एव शांतिर्वै प्रतिष्ठा काहः शांत्या मेव तत्त्वति श्याया मंततः प्रतिति
 शंतिप्रतिति श्रुतिर्य एवं वेदयेषां चैवं विद्वाने तद्गोता शांसतींद्रने दीय एदिहि प्रस्तुतिरा शाचीमि
 र्यत उक्थि न इत्युक्थं वा एतदह रुक्थ वद्रूपसमृद्धमेतस्याङ्गो नृपं प्रै तु ब्रह्मणस्पतिरखावीरमि
 सिवीर वद्रूपसमृद्धमेतस्याङ्गो नृपमुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते सुवीर्यमिति वीर्यवद्रूपसमृद्धमेतस्या
 ङ्गो नृपं प्रनूनं ब्रह्मणस्पतिर्मंत्रं वदत्युक्थमि त्युक्थं वा एतदह रुक्थ वद्रूपसमृद्धमेतस्या
 ङ्गो नृपमग्निर्नेता स वृजदेति वार्चधामिंद्र नृपमेद्रमेतदहरेतस्याङ्गो नृपं त्वंसोम क्रतुभिः सुक्रतु
 भिरुक्थं वषावृषलेभिर्महि त्वेति वृषण्वदाइ इत्य नृपमेद्रमेतदहरेतस्याङ्गो नृपं पिन्वंत्यपोत्य

३

न्महिदेवि नयंति वा जिनमिति वा जिमद्वा इंद्रस्य नृपमेद्रमेतदहरेतस्याङ्गो नृपमथोत्संदुहंति
 स्तनयं तमक्षितमिति स्तनयद्वा इंद्रस्य नृपमेद्रमेतदहरेतस्याङ्गो नृपं प्रवदं द्राय वृ हत इतिय
 द्देष्टुह तन्महन्महद्द्रूपसमृद्धमेतस्याङ्गो नृपं वृहदिद्राय गायते तियद्देष्टुह तन्महन्महद्
 द्रूपसमृद्धमेतस्याङ्गो नृपं न किः सुदा सोरथं ययसि नरीरमदिति पर्यस्त वद्रोति मद्रूपसमृ
 द्धमेतस्याङ्गो नृपं सर्वमिगाथान्छं सति सर्वेषामङ्गामाप्ते सर्वेषामुक्थानां सर्वेषां पुष्टानां
 सर्वेषां शस्त्राणां सर्वेषां प्रउगाणां सर्वेषां सव नाना ॥ ५ ॥ असत्कमेजरितः साभिवेगः सत्य
 चतमिति शांसति सत्यं वा एतदहः सत्यवद्रूपसमृद्धमेतस्याङ्गो नृपं तदुवा सुक्रं ब्रह्म वैव सुक्रो
 ब्रह्मेतदहर्ब्रह्मणेव तद्ब्रह्म प्रतिपद्यते तदाङ्गुरथ कस्माद्वा सुक्रेणे तन्मरुत्वतीयं प्रतिपद्यत इ
 ति नह वा एतं न्याव सुक्रान्मरुत्वतीयमुदयच्छन् विव्याचेति तस्माद्वा सुक्रेणे वेतन्मरुत्वती
 यं प्रतिपद्यते तदनिरुक्तं प्राजापत्यं शांसत्य निरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतेरास्यै स हृदिंद्र नि
 राहते नैद्राङ्गान् प्रच्यवते पिवा सोममभियमुग्रतर्दइति शांसत्यूर्वगयं महिगुणान इंद्रेति

३६

महद्वपसमृद्धमेतस्याङ्कोरूपं तदुभारदाजं भारदाजो हवा ऋषीणामनूचानतमो दीर्घजीवित
 मस्तपस्वितमआससरतेन स्तुतेन पाप्मानमपाहृततद्यद्भारदाजं शंसति पाप्मनो पदहृत्या अ
 नूचानो दीर्घजीवी तपस्वसानाति तस्माद्भारदाजं शंसति कया भुभासवयसः सनीका इति शं
 सत्याशासते प्रतिहर्षं त्यक्त्वा कथं वा एतदहं रूपं वद्रूपसमृद्धमेतस्याङ्कोरूपं तदुभारदा
 भीयमेते द्वे संज्ञानं संतनि स्तुतेन यत्कया भुभीयमेते न हवा इन्द्रो गस्त्यो मरुतस्ते समजानतत
 द्यत्कया भुभीयं शंसति संज्ञा त्या एव तदा युष्मांतद्यो स्थप्रियस्यात्कुर्यादेवास्त्यकया भुभीयं
 मरुत्वा इन्द्र वृषभोरणायेति शंसती इ वृषभ इति वृषण्वद्वा इन्द्रस्य रूपमेन्द्रमेतदहरेतस्याङ्को
 रूपं तदुभे श्चामित्रं विश्वस्य हवे मित्रं विश्वा मित्र आस विश्वं हास्मे मित्रं भवति य एवं वेद येषां चै
 वं विद्वानेतद्भो तारां सति जनिष्ठा उग्रः सह सेतुरायेति निविद्वाने मेकाहिकं रूपसमृद्धं बद्रुवा
 एतस्मिन् न हनि किंच किंच वारणं क्रियते शं त्या एव शंतिर्वै प्रतिके काहः शं त्या मेव तत्प्रति
 ष्ठापामंततः प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्भो तारां सति ताः पराग्वच

ताची वाचमेवास्मिंस्तद्व्याप्तिय एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्भो तारां सत्यं श्वेनायज्वरीरिष इत्ये न्नं
 वाइषो न्नाद्यस्यावनुध्या आयातं रुद्रवर्तनी इत्याहास्याश्विनो यज्ञं गच्छतो य एवं वेद येषां चैवं
 विद्वानेतद्भो तारां सती द्राया हि चित्रभान विंद्राया हि धियो वित इन्द्राया हि हित्तुजान इत्याया
 त्याया हीति शंसत्याहास्येन्द्रो यज्ञं गच्छति य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्भो तारां सत्या मास
 श्रवर्षणी चेतो विश्वे देवा स आ गते त्याहास्य विश्वे देवा हवै गच्छंति य एवं वेद येषां चैवं विद्वाने
 तद्भो तारां सति दाश्वं सोदाशुषः सुतमितियदा हृद दुषो ददुषः सुतमित्येव तदा हृद दति हास्मे
 तं कामं देवाय काम एतच्छंसति य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्भो तारां सति पावकानः सरस्वती
 यज्ञं वसुधिया वसु रिति वाग्वेधिया वसु वचिमेवास्मिंस्तद्व्याप्तिय एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्भो
 तारां सति यज्ञं वद्वेति यदा हयज्ञं बह्वित्येव तदा हताः पराग्वचने नैक विंशतिर्भवत्येक विंशो
 यं पुरुषो दश हस्त्या अंगुल्यो दश पाद्या आत्मेक विंशस्तमिममात्मानमेक विंशं सं स्फुर
 तेतास्त्रिः प्रथमया त्रिरुत्तमया पंचविंशतिर्भवति पंचविंश आत्मा पंचविंशः प्रजापतिर्दे

वंधुभयेषां पशूनामास्ये दाभ्यः स्युर्दोषाः ॐ षधीनामपहतपाप्मा तस्माद्दाभ्यः स्युः ॥ अरणिमा
 त्रउपरिभूमेः प्रेखस्यादित्यादुरेतावतावैस्वर्गलोकाः समिताइतितत्तन्नादृत्यं प्रोदेशमात्रेस्या
 दित्यादुरेतावतावैप्राणाः समिताइतितत्तन्नादृत्यं मुखिमात्रेस्यादेतावतावैसर्वमन्नाधंक्रिय
 तएतावतासर्वमन्नाद्यमभिपन्नंतस्मान्मुखिमात्रएवस्यात्पुरस्तात्पत्यं चंपेखमधिरोहेदित्यादु
 रेतस्यन्नेपणपएषनपतिपुरस्ताथ्येवइमाल्लोकान्यत्यदुःधिरोहतीतितत्तन्नादृत्यंतिर्यंचमधि
 रोहेदित्यादुस्तिर्यंचवाअश्वमधिरोहंति तेनोसर्वान्कामानयामेवामेतितत्तन्नादृत्यमन्वंचमधि
 रोहेदित्यादुरन्तुवीवैनावमधिरोहंतिनोर्वेषास्वर्गयाणीयस्त्रेखइतितस्मादन्यंचमेवाधिरोहे
 बुकेनोपस्पृशेत्तुकोहैववक्षमधिरोहंति सउवयसामन्नादतमइतितस्मात्बुकेनोपस्पृशेत्तु
 भ्यामधिरोहेदेवत्रयेनोवयास्याभिनिविशतएववक्षंसउवयसांवीर्यवत्तमइतितस्माद्बुभ्याम
 धिरोहेदस्यैपादन्नोच्छिद्यान्नेदस्येप्रतिष्ठायाउच्छिद्याइतिप्रेखं होताधिरोहत्योदुंबरीमासंदीमु
 ज्ञातावषावैप्रेखोयोषासंदीतन्मिथुनंमिथुनमेवतदुक्थमुखेकरोतिप्रजात्येप्रजायतेप्रजयाप

शुभिर्येवंवेदाथान्जैवैप्रेखः श्रीरासंधन्नंचैवतस्त्रियंचान्वधिरोहतोवृसीर्होत्रकाः समधिरोहंति
 सब्रह्मकाः समुत्सृज्यवाओषधिवनस्पतयः फलंगहंति तद्यदेतस्मिन्नह्निसर्वशः समधिरोहं
 तीषमेवतदूर्जमन्नाद्यमधिरोहंत्यूर्जान्नाद्यस्यावरुध्येवषट्कृत्यावरोहेदित्यादुस्तत्तन्नादृत्य
 मकृतावैसापचितियमिपश्यतेकरोतिनिगृह्यभक्षमवरोहेदित्यादुस्तत्तन्नादृत्यमकृतावैसाप
 चितिर्यामभ्युशायकरोतिप्रतिख्यायभक्षमवरोहेदेषावाअपचितिर्यापश्यतेकरोतितस्मात्प्र
 तिरव्यायेवभक्षमवरोहेत्त्राडवरोहेत्त्रागेवदेवरेतसंप्रजायतेतस्मात्त्राडवरोहेदवरोहेत् ॥ ४ ॥
 इत्येतेरेयकप्रथमोपनिषत्सद्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥ हिंकारेणेतदहःप्रतियद्येतत्पादुर्बह्मवैहिंका
 राब्रह्मेतदहर्ब्रह्मणेवतद्ब्रह्मप्रतिपद्यतेएवंवेदयदेवहिंकारेणप्रतिपद्यता ३३। वषावैहिंका
 रायोषर्तन्मिथुनंमिथुनमेवतदुक्थमुखेकरोतिप्रजात्येप्रजायतेप्रजयापशुभिर्येवंवेदय
 देवहिंकारेणप्रतिपद्यता ३३। यथावाअभिरेवंब्रह्मणेहिंकारेयदैकिंचाभियाभितितत्सत्य
 भ्येवेनत्तणत्थेवंयंकामकामयतेहिंकारेणभ्येवेनत्तणत्थेएवंवेदयदेवहिंकारेणप्रतिपद्यता

३५। वाचोवाण्यावाचतिर्देवोचमानुष्येचयेद्विंकारः सयद्विंस्त्यप्रतिपद्यतेवाचमेवतद्वावर्तयति
 देवीचमानुषीच॥ तदाहुः केतस्याहुः प्रतिपदितिमनश्चवाञ्जेतिब्रूयात्सर्वन्यस्मिन्कामाः श्रिताः
 सर्वानन्याकामान्दुहेमनसि वै सर्वेकामाश्चित्तमनसाहिसर्वान्कामान्प्रापति सर्वहास्मिन्कामाः
 श्रयंतेयएवंवेदवाग्येसर्वान्कामान्दुहेवाचाहिसर्वान्कामान्प्रापति सर्वान्हास्मैकामान्वाग्दुहेयएवंवे
 दतदाहुर्नैतदहर्कचानयजुषानसाम्नाप्रत्यक्षात्यतिपद्येत न चानयजुषानसाम्नाइत्यादितितेदेता
 एवव्यालतीः पुरस्ताज्जपेद्भुवः स्वरित्येतावावव्याहृतयद्मेवयोवेदाश्चरित्येवकृग्वेदोभुवइतियजु
 र्वेदः स्वरितिसामवेदस्तन्नचानयजुषानसाम्नाप्रत्यक्षात्यतिपद्यतेन चानयजुषानसाम्नाएति
 २॥ तदितिप्रतिपद्यतेतत्तदितिवाअन्नमन्नमेवतदभिप्रतिपद्यतएतांवावप्रजापतिः प्रथमांवाचं
 व्याहरेदेकाक्षरद्व्यक्षरांततेतितानितितयेवैतत्कुमारः प्रथमवादीवाचं व्याहरेदेकाक्षरद्व्यक्षरांतते
 तितानितितयेवतन्तवत्यावाचाप्रतिपद्यतेतदुक्तमृषिणाबृहस्पतेप्रथमंवाचोअग्रमित्तद्वेवप्रथ
 मंवाचोअग्रंयत्तेरतनामयेयंरथानादितिवाचाहिनामयेयानिधीयंतयेदेपांश्चेष्टंयदरिप्रमासीदि

ये

नेनसप्तनवतिर्भवंतिसाया नवतिसिस्तस्तास्त्रिंशिन्योविराजोथयाः सप्ततियंतियेवेषाप्रशंसा
 सास्यस्यतस्याएवतास्त्रिः प्रथमयात्रिरुत्तमयेकशतंभवतिपंचांगुलयश्चतुष्यवद्विकक्षसी
 रोश्चश्चश्चांसफलकंचसापंचविंशतिः पंचविंशतीतराणि त्थंगानितकुतमात्मेकशततमो
 यत्तंतंदायुरिंद्रियेवीर्यंतेजोयजमान एकशततम आयुषींद्रियेवीर्यंतेजसिप्रतिष्ठितस्तास्त्रि
 सुप्तमभिसंपद्यंतेत्रैशुभोहिमध्यंदिनः॥ ६॥ तदाहुः किंप्रैखस्यंप्रैखत्वमित्ययंवेप्रैखोयोयंपवत
 एषत्येष्टुलोकेषुप्रैखतइतितत्प्रैखस्यंप्रैखत्वमेकंफलकंस्यादित्याहुरेकथाह्येवायंशायः प
 वतस्यरूपेणेतितत्तंनारुत्यंतीणिफलकानिस्युरित्याहुस्त्रयोवाइमेत्रिवृत्तोलोकाएषांनृपेण
 तितत्तंनारुत्यंदेएवस्यातांदोवाइमौलोकावडातमाविवदृश्येतेयउएनेअंतरेणकाराः सांअतरि
 क्षलोकस्तस्मादेएवस्यातामोदुंबरस्यातामूर्वाअन्नाद्यमुदुंबरऊर्जोन्नाद्यस्यावरुथ्येमप्यत
 उद्धृतेस्यातामप्यतोवैप्रजाअन्तर्धिनोतिमप्यतएवतदन्नाद्यस्ययजमानंदयात्कभयोरज्जुवो
 भवंतिदक्षिणाश्वसव्याश्वदक्षिणावाएकेषांपशूनांरज्जुवः सव्याएकेषांतद्यदुभयोरज्जुवोभ

अ
७

जमित्यस्येशानीर्याइयं हं दोमयीत्येवतदाह तस्येयान्यथावक्षणागिसागायत्रीयान्येकादशासात्रिष्टुभ्यानि
 दादशासाजगत्यथयानिदशासाविनाइदशिन्येष्टुत्रिष्टु हं दस्सुप्रतिष्ठितापुरुषइतिन्यक्षवंसउविनाग्ने
 तानिवावसर्वाणि हं दासियान्येतानिविनाइचतुर्थीन्येवमुहेवैवंविदुषएतदहःस्वैवं हं दोभिः प्रति
 यन्नेभवति ॥४॥ तानदेनविहरतिपुरुषोवेनदस्तस्मात्पुरुषोवदन्त्सर्वः संनदतीवनदंवओदतीनामि
 ती॥ आपोवाउदत्योयादिव्यास्ताहीदंसर्वमुंदंत्यापोवाउदत्योयामुख्यास्ताहीदंसर्वमनाद्यमुंदं
 तिनदंयोयुवतीनामिती॥ आपोवावयोयुवत्योयाअंतरिक्ष्यास्ताहिपोप्लुयंतइवापोवावयोयुवत्यो
 याःस्वेदतेताहिसनीमृष्यतइवपतिवोअध्यानामिती॥ आपोवाअध्यायाअग्नेर्धुमाज्जायंत
 आपोवाअध्यायाः शिश्रात्प्रसृज्यंतेधेनूनामिषुध्यसीती॥ आपोवावधेनवस्ताहीदंसर्वधिन्वं
 तीषुध्यसीतियदाहपतीयसीत्येवतदाहत्रिष्टुभंचानुष्टुभंचविहरतिवृषावेत्रिष्टुभ्योपानुष्टुभ्यमिष्टु
 नंतस्मादपिपुरुषोजायावित्वाक्कृत्स्नतरमिवाभानमन्यतेतास्त्रिःप्रथमयापंचविंशतिर्भवन्ति
 पंचविंशआत्मापंचविंशः प्रजापतिर्दशहस्याअंगुल्योदरापाद्याहाउरुदोवाहआत्मेवपंचविंश

* तांस्तुकीर्तिमयवन्महितमहद्वृषसमृद्धमेतस्याक्रोत्रपं४

स्तमिममात्मानंपंचविंशसंस्करुतेथोपंचविंशंवाएतदहःपंचविंशाएतस्याङ्गःसोमस्तस्मिन्समंप्र
 तिपद्यतेतस्मादेवपंचविंशतिर्भवन्ति ॥५॥ ॥५॥ तदितिप्रतिपद्यते० एतच्चदुर्लभवति० इतिपूर्ववत्प्रव
 नीयम् ॥६॥ ॥७॥ तदिदस्यपुर्वनेषुज्येष्ठमितिप्रतिपद्यतेयद्वैज्येष्ठं तन्महन्महद्वृषसमृद्धमेतस्या
 क्रोत्रपं४यइदाहधेवीर्यायेतिवीर्यवद्वृषसमृद्धमेतस्याक्रोत्रपं४नृणामुत्कानृतमंगीर्तिरुक्थोरित्यु
 हंवाएतदहुरुक्थवद्वृषसमृद्धमेतस्मत्क्रोत्रपं४न्यूनाक्षनेप्रथमेपदेविहरतिन्यूनेवैवेतःसिच्यतेन्यू
 नेप्राणान्यूनेनाद्यप्रतिष्ठितमेतेषांकामानामवरुध्याएतान्कामानवरुंधेयएवंवेदद्वेदशाक्षरेभ
 वतउभयो न न्नाद्ययोरुपायेयच्चपद्वृषापादकमित्यष्टादशाष्टोक्षराक्षणाणिभवन्तियानि
 दशानवप्राणाआत्मेवदशमःसात्मनःसंस्कृतिरष्टावष्टाउद्यंतेश्रुतेयद्यत्कामयतेयएवंवेद॥८॥
 तानदेनविहरतिप्राणोवेनदस्तस्मात्प्राणो नदन्त्सर्वः संनदतीवनदंवओदतीनामिती॥९॥ उक्तिग
 क्षरेर्भवत्यनुष्टुप्पादेनायुर्वाउक्तिर्वागनुष्टुप्प्रदस्मिन्नायुश्चवाचंचदधातितस्त्रिःप्रथमया
 पंचविंशतिर्भवतिपंचविंशआत्मापंचविंशः प्रजापतिर्दशहस्याअंगुल्योदरापाद्याहाउरुदोवाह

दश

आत्मेव पंचविंशस्त्वमिमांस्मानं पंचविंशं संस्मरेते यो पंचविंशं वा एतदहः पंचविंशं एतस्याहः स्तोमस्तस्मिन्
मेनसमं प्रतिपद्यते तस्मादेव पंचविंशं तिष्ठति भवति तीर्थयात्रात्मं पंचविंशं याधिदेव तं चक्षुः श्रोत्रं मनो वा
क्प्राणस्तारुताः पंचदेवता इमं विष्टाः पुरुषं पंचो हे वेता देवता अयं विष्टः पुरुषः सोत्रा लोमभ्य आन
खेत्यः सर्वः सांग आप्यते तस्मात्सर्वाणि भूतान्यापि पीलिकाभ्य आप्तान्येव जायंते तदुक्तं मृषिणा स
हस्रधा पंचदशान्युक्तेति पंचहिदशतो भवति यावद्वा वा पृथिवी तावदित्तदितियावती वेद्या वा पृथि
वी तावानात्मा सहस्रधामहिमानः सहस्रमित्क कथान्येव तदनुमदति महयतियावद्वा ह्यविशितं तावती वा
गितियत्र हक् च ब्रह्मतद्वाग्यत्र वा वाक्तद्वा ब्रह्मेत्येतत्तदुक्तं भवत्येषां वा एषां सूक्तानां नवर्चप्रथमं न
वेवे प्राणाः प्राणानां क्लृप्त्येष कृत्तं च भवति षड्वाक् तव कलना मास्ये पंचर्च भवति पंचपदा पंडिः पंडिर्वा अ
न्नमन्नाद्यस्यावरुप्येत्यो भवति त्रयोवा इमे त्रितो लोका एषा मेव लोकानां मभिजित्येता असि संप
द्यंते ब्रह्मतीक्ष्णो मृतं देव लोक मेष आत्मेव मुहै वैवं विदेत येव संपदामृतं मेवात्मानं मसि संभवति संभ
वति ॥ ८ ॥ इति प्रथमोऽपनिषत्कृत तीर्थोऽध्यायः ॥ अथ सूददोहाः प्राणो वै सूददोहा प्राणेन पर्व

त्यत होव श्रमस्तद रिप्रं प्रेणाते देवां निहितं गुहा विरितीदमुहगुहाध्यात्ममिमादेवता अदत्त आ विराधे दे
वतमित्येतदुक्तं भवति ॥ ३ ॥ तदिदा स भुवनेषु ज्येष्ठमिति प्रतिपद्यत एतद्वा उवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्व
ष नृणा इत्येतो ज्येष्ठजात उग्रस्त्वष नृणां सद्योजज्ञानो निरिणातिरात्रु नितिसद्यो ज्येष्ठजातः याप्राणम
पाहता नुयं दिश्वे मंदं तूमा इति भूतानि वै विश्व ऊमास्त एन मनु मंदं तूदगा दुदगा दिति वा वृथानः शव
सा भूर्यो जा इत्येष वै वा वृथानः शवसा भूर्यो जाः शत्रुर्दासाय भिय संदधातीति सर्वं त्येतस्माद्दीभाया
व्यनच्च व्यनच्च सस्तीति पञ्च प्राणियञ्चा प्राण कमित्येव तदाह संतेन वंत प्रभृता मेदश्चितितव सर्वं वरा
इत्येव तदाह त्वेकतुमपि वंजंति विश्व इति त्वयीमानि सर्वाणि भूतानि सर्वाणि मनोसि सर्वं कृतवोपि वं
जंतीत्येव तदाह द्विर्यदेते विभवं तूमा इति द्वौ वे संतो मिथुनो प्रजायेते प्रजात्ये प्रजायेते प्रजया पशुभि
र्य एवं वेद स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा समिति मिथुनं वे स्वादु प्रजा स्वादु मिथुनेनैव तत्प्रजा संसृजत्स
दः सुमधु मधुना नियोधीरिति मिथुनं वे मधु प्रजा मधु मिथुनेनैव तत्प्रजाम भियुध्यत तदुक्तं मृषि
णा स्वायत्र नूतं नो मेनयते तस्यां शारीर्या मिमांशु रोमयीमित्येव तदाहाथोत नूतं नैव तन्वो अस्तु मे ष

अ.

९

५ स्त

भवंतिसंपातएवकामानामभ्यास्येप्रतिष्ठित्याअन्नाद्यायपंडिस्ताऊनातिरिक्तोभवतोवषावृह
द्योषारथंतरमतिरिक्तंवेपुंसोन्मूलंस्त्रियेतस्मादूनातिरिक्तोभवतोथोएकेनहवैपत्रेणसुपस्यो
तरःपक्षोऽव्यायांसस्मादेकयवोतरःपक्षोभूयानभवत्यथसूददोहाःप्राणोवैसूदहाःप्राणेनप
र्वाणिसंदधात्यथातःपुच्छंताएकविंशतिर्द्विपदाभवत्येकविंशतिर्हीमानिप्रत्यंचिसुषर्णस्यपत्राणि
भवत्यथोएकविंशोवैस्तोमानांप्रतिष्ठाप्रतिष्ठापुच्छंवयसांद्वाविंशीशंसतिप्रतिष्ठयोरवतद्र
पंकियतेतस्मात्सर्वाणिदयांसिपुच्छेनप्रतिनिष्ठंतिपुच्छेनैवप्रतिष्ठयोरवतद्रपुच्छेनैवप्रतिष्ठयोरवतद्र
एषद्वाभ्यांदशिनीभ्यांविराड्गामनयोर्द्वाविंशोर्द्विपदयोरयंपुरुषःप्रतिष्ठितस्ययत्कपर्णरूपं
तदस्यकामानामभ्यास्याअथयत्पुरुषरूपंतदस्यस्त्रियेयत्रासेन्नाद्यायापचित्यमैअथथाया
अथसूददोहावषावैसूददोहायोषाध्यायातदुभयतःसूददोहसाध्यायांपरिशंसतितस्माद्वयो
रेतःसिक्तंसेदेकतासेवाप्यतियोषामेवाभ्यतआजानाहियोषातःप्रजानातस्मादेतामत्रशंसति
अगायत्रीतृचाशीतिंशंसत्ययंवैलोकोगायत्रीतृचाशीतिर्यदेवास्मिंल्लोकेयशोयन्महोयन्मिथुनं
अथसूददोहा

यदन्नाद्येयाएचितिस्तदश्नवैतदाप्रवानितदवरुणधेतन्मेसदित्यथसूददोहाःप्राणोवैसूददोहाःप्रा
णेनेमंलोकंसंतनोतिबाह्वीतृचाशीतिंशंसत्यंतरिक्षलोकोकोवैबाह्वीतृचाशीतिर्यदेवांतरिक्षलो
केयशोयन्महोयन्मिथुनंयदन्नाद्येयापचितिस्तदश्नवैतदाप्रवानितदवरुणधेतन्मेसदित्यथसूद
दोहाःप्राणोवैसूददोहाःप्राणेनांतरिक्षलोकंसंतनोत्योस्मिंहीतृचाशीतिंशंसत्यसौवैलोकोद्यो
रोस्मिंहीतृचाशीतिर्यदेवामुष्मिल्लोकेयशोयन्महोयन्मिथुनंयदन्नाद्येयापचितिर्यदेवानांदेवंत
दश्नवैतदाप्रवानितदवरुणधेतन्मेसदित्यथसूददोहाःप्राणोवैसूददोहाःप्राणेनामुंलोकंसं
तनोतिसंतनोति॥२॥ इत्यपनिषत्सुचतुर्थोऽध्यायः॥ वशंशंसतिवशोमद्रदंसर्वमसदितिताए
कविंशतिर्भवत्येकविंशतिर्हिताअंतरुदरेविकृतयोथोएकविंशोवैस्तोमानांप्रतिष्ठाप्रतिष्ठाद
रमन्नाद्यानांताविच्छंदसोभवन्तिविश्वद्रुमिववाअंतस्त्यमणीयद्रवचस्पवीयद्रवचताःप्रणावं
च्छंदस्कारंयथोपपादंशंसतियथोपपादमिववाअंतस्त्यद्रुसौयद्रवचद्राक्षीयद्रवचाथसूददो
हाःप्राणोवैसूददोहाःप्राणेनपर्वाणिसंदधातितामत्रात्सज्जतिहादवाकृतःशस्वादादराविधा

वाइमेप्राणाः सप्तशीर्षिण्यादोस्तन्योत्रयोवां चोत्रेवेप्राणा आप्यं ते त्रसंस्त्रिधितस्मादेनामत्रोत्सृजती प्राप्ती
 वंसुनइत्येदाग्रा ऊरु उर्वर्षी विप्रतिष्ठिताः षड्पदासर्वं तिप्रतिष्ठाया एव द्विप्रतिष्ठो वेपुरुषश्चतुष्पादाः पञ्च
 वायजमानमेवं तद्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पञ्चपुप्रतिष्ठापयति द्वितीया सप्तपदासर्वं तितां गायत्री चानुष्टुभं
 चकरोति ब्रह्मवेगायत्री वागनुष्टुभं ऋणो वतद्वा च संदधाति त्रिष्टुभं मंततः शंसति वीर्यं वे त्रिष्टुभं यैषीव त
 यमृन्य रिगच्छति तस्मात्पशोर्वीर्यमनृपतिष्ठंत इत्यंते वे वाप्युद्याने च ॥ २० ॥ प्रचो न मेहमंदमानायां
 सदयेदो निष्कृत्य निविदं दधाति प्रत्यक्षाद्ये वतदात्मन्वीर्यं धत्ते तस्मिन्नुपजगत्यो भवन्ति तदा दुरथक
 स्मा त्रिष्टुपुजगती पुनिविदं दधातीति न ह वा एतस्याद्ग एव कंदो निविदं दधारन विद्या चेति तस्मा त्रि
 पुजगती पुनिविदं दधाति तदेतहं स्त्रिनिवित्कं विद्या द्विगो निविदा लखित्या निविन्निविदेव निविदेव मे
 न त्रिनिवित्कं विद्या दथ सूक्ते वनेन वा योन्या धा सि चान्यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति तयोरस्य ज्ञेस
 मस्य यदसंमनी पादस्य नाद्यस्या वरुध्या अथा वप नमे ते अंतरे ऐं दीणां दशतीनां त्रिष्टुपुजगतीनां दृह
 तीसं पन्नानां यावती राव पंतो तावत्पृथ्वी मासुषो वर्षाणि जीवंत्येते न हे वा वपने नासु नाप्येते प्रजामे पशवोऽङ्ग

णि संदधात्यथा तो ग्रीवास्त आचक्षते यथा खं दस मुखि हृदयं थसू ददोहाः प्राणो वै सू ददोहाः प्राणे न प
 र्वाणि संदधात्यथा तः शिरस्त द्वा त्रीषु भवत्यग्रं वै खं दसो गायत्र्यग्रमंगानो शिरस्तैर्क वतीषु भवत्यग्नि
 र्वा अर्के स्तानव भवन्ति नव कपालं वै शिरो दशमी शंसति त्वक्केशा इत्येव सा भवत्यथो स्तोमातिशं
 सनाया एव तैर्विचक्षुस्तोमो भवतो गायत्रं च खं द एतयोर्वे स्तोमं खं द सोः प्रजाति मनु सर्वमिदं प्रजा
 यते यदि किंच प्रजात्ये प्रजायते प्रजाया पशुभिर्य एवं वेदाथ सू ददोहाः प्राणो वै सू ददोहाः प्राणे न
 पर्वाणि संदधात्यथा तो विजवस्ता विराजो भवन्ति तस्मात्पुरुषः पुरुष माह विवा अस्मात्सुराज
 सि ग्रीवो वे धारय सीति स्त भमानं वायदा दुताः संवाल्ह तमाः सत्यो न्नत मां प्रत्यच्यंते न्नाद्वि वि
 राळन्न मुवीर्यमथ सू ददोहाः प्राणो वै सू ददोहाः प्राणे न पर्वाणि संदधाति ॥ १ ॥ अथा तो दक्षिणः
 पक्षः सोयं लोकः सोयमग्निः सावा त्तद्रयंतरं सवसिश्च स्तच्छतं तानि षड्दीर्घाणि भवन्ति संपात
 एव कासा नाम भ्याम्ये प्रतिष्ठित्या अन्ना याय पंडिरथ सू ददोहाः प्राणो वै सू ददोहाः प्राणे न पर्वा
 णि संदधात्यथा त उतरः पक्षस्तो सो लोकः सोसा वादित्यस्तन्मनस्तदृह स भरदा जस्तच्छतं तानि षड्दीर्घाणि

रितिद्यावापृथिवीयंसमानोदर्कसमानोदर्कवाएतदहनेतस्याङ्कोरूपमनञ्जो जातो अनभीषुरुच्यइत्यादि
 वंनथस्त्रिचक्रइतिपदेतन्निवृत्तदंतोवोत्रिवदंतएतदहनेतस्याङ्कोरूपमस्यवामस्यपलितस्यहोतुरिति
 वेअदेवंबहुचक्रं बहुचक्रंवाएतदहनेतस्याङ्कोरूपं गौरीमिमायसलितानितक्षतीत्येतदंतमानोभद्राः
 क्रतवोयंतुविश्वतइतिवेअदेवंनिविद्वानमेकाहिचक्रं पसमृद्धं बहुवाएतस्मिन्नहनिचक्रिचक्रिवारा
 णक्रियते शांत्याएवशांतिर्वैप्रतिष्ठेकाहः शांत्यामेवतत्प्रतिष्ठायाभंततःप्रतितिष्ठंतिप्रतितिष्ठतिय
 एवंवेदयेषांवेवंविद्वानेतद्दोतांशसतिवेअननायपिषणामृतावृधइत्यादिमारुतस्यप्रतिपदंतोवेधि
 षणांतएतदहनेतस्याङ्कोरूपंप्रयज्यवामरुतोभाजदृष्टयइतिमारुतंसमानोदर्कसमानोदर्कवाएत
 दहनेतस्याङ्कोरूपंजातवेदसेसुनवामसोममितिजातवेदस्यापुनस्तात्सूक्तस्यशांसतिस्वस्त्ययनंवे
 जातवेदस्याःस्वस्तितायेस्वस्त्ययनमेवतत्कुरुतइमंस्तोममर्हतेजातवेदसइतिजातवेदसइतिजातवे
 दस्यंसमानोदर्कसमानोदर्कवाएतदहनेतस्याङ्कोरूपमङ्कोरूपम्॥२३॥॥इतिप्रथमारण्यकेपंचमोऽङ्कः॥

एषपंचाएतत्कर्मैतद्ब्रह्मेतत्सत्यंतस्मात्प्रमाद्येतृतीयांनक्षत्रायनृबेदेत्यायंस्तेपञ्चभूयुस्तदुक्त
 मृषिणाप्रजाहतिस्त्रोअत्यायमीयुर्न्याऽर्कमभितोविविश्रोबृहदृतस्योभुवनेषंतःपवमानोहरि
 तआविवेशोतिप्रजाहतिस्त्रोअत्यायमीयुरितियावेताइमाःप्रजास्तिस्त्रोअत्यायमायंस्तानीमानि
 यथांसिवंगावगथाश्चैरपादान्यन्याऽर्कमभितोविविश्रुइतिताइमाःप्रजाअर्कमभितोनिविष्टाइम
 मेवाग्निं बृहदृतस्योभुवनेषंतरित्यदउएवबृहद्वनेषंतरसावादित्यःपवमानोहरितआविवेशो
 तिवायुरेवपवमानोदिशोहरितआविष्टः॥१॥उक्थमुक्थमितिवेप्रजावदंतितदिदमेवोक्थमियमे
 वपृथिवीतोहीदंसर्वमुत्तिष्ठतिमदिदंकिंचतस्याग्निरर्कोन्नमशीतयोन्नेनहीदंसर्वमश्नुतेतर्क्षमे
 वोक्थमंतरिक्षंवाअनुपतंत्यंतरिक्षमनुधावयंतितस्यवायुरर्कोन्नमशीतयोन्नेनहीदंसर्वमश्नु
 तेसोववद्योरुक्थममुतःप्रदानाहीदंसर्वमुत्तिष्ठतियदिदंकिंचतस्यासावादित्योर्कोन्नमशीतयोन्ने
 नहीदंसर्वमश्नुतेइत्यपिदेवतमथाध्यात्मंपुरुषएवोक्थमयमेवमहान्प्रजापतिरहमुक्थमस्मीति
 विद्यातस्यमुखमेवोक्थमस्मीतिविद्यातस्यमुखमेवोक्थंयथापृथिवीतथातस्यवागर्कोन्नमशी
 तयोन्नेनहीदंसर्वमश्नुतेनासिकेएवोक्थंयथांतरिक्षंतथातस्यप्राणोर्कोन्नमशीतयोन्नेनही

37.

92

दंसर्वमश्नुते न तन्मिदं देतद्ब्रह्मस्य विष्टपं यदेतन्नासिकाये विनतमिव ललाटे मे वोक्थं यथा द्योस्त
था तस्य चक्षुरको न्न मन्त्री तपो न्ने न हीदंसर्वमश्नुते समानमन्त्री तपो ध्यात्वं चाधिदैवतं चान्न
वान्ने न हीमानि सर्वाणि भूतानि समनंती ॥ १॥ अन्नेनेमं लोकं जयत्येनेनामुं तस्मात्समानम
न्त्री तपो ध्यात्वं चाधिदैवतं चान्नेमेव तदिदमन्नमन्नादमियमेव पृथिवी लोहीदंसर्वमुत्तिष्ठति
यदिदं किंच यद्दु किंचेदं प्रेती ॥ २॥ तदसौ सर्वमन्ति यदु किंचातः प्रेती ॥ ३॥ तदियं सर्वमन्ति सेषमि
त्याद्या च्यता हवा आद्या भवति न तस्य शेषं न्नाद्या द्यदेनं नाद्युः ॥ ४॥ अथातोरेतसः सृष्टिः प्र
जापते धरेतो देवा देवानां रेतो वर्ष वर्षस्य रेत ओषधय ऊषधीनां रेतो न्नमन्नस्य रेतो रेतो रेत
सोरेतः प्रजाः प्रजानां रेतो हृदयं हृदयस्य रेतो मनो मनसो रेतो वाग्वाचो रेतः कर्म तदिदं कर्म क
तमयं पुरुषो ब्रह्मणो लोकः स इ राम यो यद्दी राम यस्तस्माद्विरण्मयो हिरण्मयो हवा अमुष्मिं
लोके संभवति हिरण्मयः सर्वभ्यो भूतेभ्यो ददृशो य एवं वेद ॥ ५॥ तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मे संपुरु
षं यत्प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मे संपुरुषं तस्मात्प्रपदेतस्मात्प्रपदे इत्याचक्षते राफाः खुरा इत्य

यन्नितिवेवसजनीयमनुवांस्तितार्थशंसतिस्त्वत्ययनंवेतार्थः स्वन्तितायेस्वस्त्ययनमेवतत्पुनरेक
पदांशोसप्तिकधेदंसर्वमसानील्यथोसर्वाहंदस्तृतिमाप्रवा नीतींद्रविश्वाअवीरुधान्नितिपदानुषंगान्ताः स
प्तानुषज निसप्तवेशीर्षत्राणाः शीर्षत्रैवतस्याणौ दधात्यष्टमी नानुषजतिबागष्टमीनेम्बे वाक् प्राणे रनुष
कासदितितस्मादुसावान्समानायतना प्राणेः सत्यननुषका विराजः शी सत्यनवेदिना जो नाद्यस्यावत
ध्येवासिष्ठेनपरिदधाति वसिष्ठोसानीत्येषस्तोमामहउद्रायवाहइति महइत्यातूपसमृद्धया धुनीवात्यो
नवाजयन्नधीपीत्यंतो वेधूवंतएतदहेतस्याद्भोचूपमिंद्रत्वाय मर्कु इदेवस्त्रनामित्यर्कवत्यातूपसमृद्ध
या दिवीवद्यामघिनः आमर्तधाइतिय ब्रह्म च ब्रह्मण्या वागुद्येत तद्भास्यकीर्तिर्भवतियत्रैवं विद्वानेतया
परिदधाति तस्मादे वै विद्वानेतथेव परिदध्यात् ॥ २३ ॥ तत्सविनुर्धृणीमहेद्यानो देवसवितुरिति वैश्वदेव
स्य प्रतिपदनुचरो वै काहिको नूपसमृद्धो बहुवा एतस्मिन्नहनि किंच किंचवारणं क्रियते शांत्या एव शांति
र्वा प्रतिष्ठे काहः शांत्यामेव तत्प्रतिष्ठाया मततः प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति य एव वेदयेषां चेवं विद्वानेतद्वा
ता शंसति तद्देवस्य सविनुर्कार्यं न ह दिति सवित्रमनो वै महदंत एतदहरेतस्याद्भोचूपं कृतना पूनी कृतना पनाया

प्राविशत्तत्प्राणेप्रपन्नउदतिष्ठत्तदुक्थमभवत्तेदेतदुक्थं प्राणैव प्राणउक्थमित्येवविद्यात्तेदे
 वाअब्रुवंत्वमुक्थमसित्वमिदं सर्वमसितववयंस्मत्त्वमस्माकमसीतितदप्येतदृषिणोक्तंत्वमस्मा
 कंतवस्मसीति॥ तं देवाः प्राणयंत संप्रणीतः प्रतायत्तप्रातायीतीत्यतएतत्तत्प्रातरभवत्समागादि
 तीत्यतस्मायमभवदहरेवप्राणोरात्रिरयानोवागग्निश्चक्षुरसादित्यश्चंद्रमामनोदिशः आ
 वंस एषप्रहितांसंयोगोऽप्यात्ममिमांसादेवताअदउआविरधिदेवतमित्येतत्तदुक्तंभवत्येतदु
 स्मवेतद्विद्वानाहहिरण्यदेवैदोनतस्यैशोयंमत्त्वंनदद्युरितिप्रहितांवाअहमप्यात्मंसंयोगं
 निविष्टंवेदेतदुक्तदनीशानानिहवाअस्मेभूतानिबर्त्तुहरंतियएवंवेदतत्सत्यंसदितिप्राण
 स्तीत्यन्तंयमित्यसावादित्यस्तदेतन्निबृत्तिवृद्धिवैचक्षःश्रुक्तंरुक्तां कनीनिकेतिसयदिहवा
 अपिमृषावरतिसत्यंहेवात्योदितंभवतियएवमेतत्सत्यस्यसत्यत्वंवेदा॥ तस्यवाक्तंतिर्ना
 मानिदामानितदस्येदंवाचातंत्यानामभिर्दामभिः सर्वसितंसर्वहीदं नामनी॥ सर्ववाचाभिवद
 तिवहंतिहवाएनंतंतिसंबद्धायएवंवेदातस्योष्णिग्लोमानित्वगायत्रीत्रिष्टुप्मांसमनुष्टुप्नावा

कस्यां२

न्यस्त्रिजगतीपंक्तिर्मज्जाप्राणोरुहतीसश्चंदोसिश्चन्तोयक्षंदोसिश्चन्नस्तस्मात्क्षंदोसीत्याचक्षते
 कादयंतिहवाएनंतंतंसिपायात्कर्मणोयस्यंतिचिदिशिकामयतेयएवमेतत्क्षंदोसंक्षंदस्त्वंवेदतदु
 क्तमुष्णिगाऽपरयंगोपामित्येषवेगोपाएषहीदंसर्वगोपायत्यनिषद्यमानमिति नत्येषकदाचनसं
 विद्रात्याचपराचपथिसिश्चरंतमित्याचत्येषपराचपथिसिश्चरतिससध्रीचीः सविष्चीर्वसान
 इतिसध्रीचीश्चैत्येषविष्चीश्चवस्तद्रमाएवदिशआवरीवर्तिभुवनेषंतारित्येषत्यंतर्भुवनेआ
 वरीवर्त्यथोआवृतासोवतासोनकर्त्तुमिरितिसर्वहीदंप्राणेनावृतं सोयमाकाशः प्राणेनरुहत्या
 विष्टब्धस्तद्यथायमाकाशः प्राणेनरुहत्याविष्टब्धएवंसर्वाणिभूतान्यापिपीलिकाभ्यः प्राणेन
 रुहत्याविष्टब्धानीत्येवविद्यात्॥ अथातोविभूतयोस्यपुरुषस्यतस्यवाचासृष्टौपृथिवीचा
 ग्निश्चास्यामोषधयोजायंतेगिरेनास्वदयतीदमाहरतेदमाहरतेत्येवमेतौकाचंपितरंपरिच
 रतःपृथिवीचाग्निश्चावदनुपृथिवीयावदन्यग्निस्तावानस्यलोकोभवतिनास्यतावलो
 कोजीर्यतेयावदेतयोर्नजीर्यतेपृथिव्याश्चाग्निश्चावदमेतांवाचोविभूतिंवेदप्राणेनसृष्टाव

तरिक्षं च वायुश्चांतरिक्षं वा अनुचरं तं तरिक्षमनुश्रुण्वेति वायुरस्मै पुण्यं गंधमावहत्येवमेतौ
 प्राणं पितरं परिचरतो तरिक्षं च वायुश्च यावदन्वतरिक्षं यावदनुवायुस्तावानस्य लोको भवति ना
 स्य तावत्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते तं तरिक्षस्य च वायोश्च य एवमेतां प्राणस्य विभूतिं वेद च
 क्षुपास्येद्यौश्चादित्यश्च द्यौर्होसौ रुक्मि मन्नाद्यं संप्रयच्छत्यादित्योस्य ज्योतिः प्रकाशं करोत्ये
 वमेतौ च क्षुः पितरं परिचरतो द्यौश्चादित्यश्च यावदनुद्यौर्यावदन्वादित्यस्तावानस्य लोको भव
 ति नास्य तावत्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते दिवश्चादित्यस्य च य एवमेतां च क्षुषो विभू
 तिं वेद श्रोत्रेण सृष्टादिशश्च चंद्रमाश्च दिग्भ्यो ह्येनमायं तीक्ष्णं दिग्भ्यो विभृणोति चंद्रमा अस्मै
 पूर्वपक्षापरपक्षान्विचिनोति पुण्याय कर्मण एवमेतेश्रोत्रं पितरं परिचरंति दिशश्च चंद्रमाश्च
 यावदनु दिशो यावदनु चंद्रमास्तावानस्य लोको भवति नास्य तावत्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जी
 र्यते दिशां च चंद्रमसश्च य एवमेतां श्रोत्रस्य विभूतिं वेद मनसा सृष्टाऽआपश्च वरुणाश्चापो
 हासौ श्रद्धां सन्नमंते पुण्याय कर्मणे वरुणोऽस्य प्रजां धर्मण चैवापरेवमेते मनः पितरं परिचरं
 दा

न्येषां पशूनां तदूर्ध्वमुदसर्पता ऊर्ध्वं भवता मुसगुणी हीत्यब्रवीत्तदुदरमभवदूर्ध्वमेकुर्वित्यब्रवीत्तदुरो भव
 दुदरं ब्रह्मेति शार्कं राक्ष्य उपासते हृदयं ब्रह्मेत्याहं यो ब्रह्मा ह्येव ताऽहं । ऊर्ध्वं त्वेवोदरं तच्छिरोभ्रयतम
 छिरोभ्रयततच्छिरो भवत्तच्छिरसश्चिरस्वं ता एताः शीर्षं क्षियः अस्माश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्प्राणः । श्र
 यंते स्मिं क्षियो य एवमेतच्छिरसः शिरस्त्वं वेदता अहिं संताहमुक्थ मस्म्यहमुक्थ मस्मीति ता अब्रु
 वन्हेतास्माकरीरादुक्रामामतद्यस्मिन्न उक्रांत इदं शरीरं पश्यति तदुक्थं भविष्यतीति वागुदक्राम
 दवदन्नश्नन्निबन्नास्तेव चक्षुरुदक्रामदपश्यन्नश्नन्निबन्नास्तेव श्रोत्रमुदक्रामदश्रुण्वन्नश्न
 न्निबन्नास्तेव मन उदक्रामन्मीलित इवाश्नन्निबन्नास्तेव प्राण उदक्रामन्प्राण उक्रांते पद्यतत
 दशीर्यता शरीरं तीक्ष्णं तच्छरीरमभवत्तच्छरीरस्य शरीरत्वं शीर्यते ह्वास्यद्विषया प्राप्ता भ्रातृव्यः परासा
 द्विषया प्राप्ता भ्रातृव्यो भवति य एव वेदता अहिं संतेवाहमुक्थ मस्म्यहमुक्थ मस्मीति ता अब्रुव
 न्हेते दे पुनः शरीरं प्रविशामतद्यस्मिन्नः प्रपन्न इदं शरीरमुत्थास्यति तदुक्थं भविष्यतीति वाक्
 प्राविशदशायदेव चक्षुः प्राविशदशायदेव श्रोत्रं प्राविशदशायदेव मनः प्राविशदशायदेव प्राणः

॥१५॥

कोदेवताताशब्दं ताविषूचीनाविषं तान्यन्यं चिकुरी निचिकुरन्यमिति निचिचिन्वेति हेवेमानिदारी
 सणी ॥ अमृतैवैषादेवतामृतो हवा अमुषिं लोके संभवत्यमृतः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददरो यए
 वं वेदयए वं वेदा ॥ ॥ इत्येतरेय कद्वितीयोपनिषत्सु प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥ ॥ एष इमं लोकमाभ्या
 र्चत्पुरुषं रूपेण यए प्रतपति प्राणे वा वातदभ्या र्चत्प्राणो लोके यए प्रतपति तं त्रातं वर्षाण्यभ्या र्चत्
 स्मा वृतं वर्षाणि पुरुषा युषो भवंति तं य कृतं वर्षाण्यभ्या र्चत् तस्मा कृतं तर्चिनस्तस्मा कृतं तर्चिन इ
 ५ यदि त्याचक्षत एतमेव संतं सददं सर्वमभ्यतो दधे यदिदं किंच स ईदं सर्वमभ्यतो दधे यदिदं किंच त
 स्मान्माभ्यमास्तस्मान्माभ्यमा इत्याचक्षत एतमेव संतं प्राणो वै गत्सो पानो मदः स यस्याणो ग
 त्सो पानो मदस्तस्मा द्भुत्समदस्तस्मा द्भुत्समद इत्याचक्षत एतमेव संतं तस्येदं विश्वं मित्रमासी
 द्यदिदं किंच तयदस्येदं विश्वं मित्रमासी द्यदिदं किंच तस्मा द्विश्वा मित्रस्तस्मा द्विश्वा मित्र इत्या १
 चक्षत एतमेव संतं तं देवा अब्रुवन्नयं वेनः सर्वेषां वाम इति तं यदेवा अब्रुवन्नयं वेनः सर्वेषां वाम इ
 तितस्मा द्दामदेवस्तस्मा द्दामदेव इत्याचक्षत एतमेव संतं सददं सर्वेषां प्रनोत्रायत यदिदं किंच स यदिदं स

र्वेषां प्रनोत्रायत यदिदं किंच तस्मा दत्रयस्तस्मा दत्रय इत्याचक्षत एतमेव संतं ॥ एष उ एव विभ्रदा
 जः प्रजावै वा जस्ता एष विभर्ति यद्विभर्ति तस्मा द्रदा जस्तस्मा द्रदा ज इत्याचक्षत एतमेव संतं तं
 देवा अब्रुवन्नयं वेनः सर्वेषां वसिष्ठ इति तं यदेवा अब्रुवन्नयं वेनः सर्वेषां वसिष्ठ इति तस्मा द्वसिष्ठ
 स्तस्मा द्वसिष्ठ इत्याचक्षत एतमेव संतं सददं सर्वमभिप्रागा यदिदं किंच स यदिदं सर्वमभिप्रागा
 यदिदं किंच तस्मा त्रगाथास्तस्मा त्रगाथा इत्याचक्षत एतमेव संतं सददं सर्वमभ्यपवयत यदि
 दं किंच स यदिदं सर्वमभ्यपवयत यदिदं किंच तस्मा त्रवमान्यस्तस्मा त्रवमान्य इत्याचक्षत ए
 तमेव संतं सो ब्रवीदहमिदं सर्वमसानियच्चक्षद्वं यच्च महदिति ते क्षुद्रस्तुक्ताश्वा भवन्महास्तुक्ता
 श्वस्तस्मा र्क्षुद्रस्तुक्तास्तस्मा र्क्षुद्रस्तुक्ता इत्याचक्षत एतमेव संतं स्तुक्तां वता विचिंते तितस्तुक्ता मम
 वतस्मा र्क्षुक्तां तस्मा र्क्षुक्तामित्या चक्षत एतमेव संतं मेषवा ऋगेषत्येभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो र्चत स य
 देभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो र्चत तस्मा द्भुत्समदस्मा द्भुत्समद इत्याचक्षत एतमेव संतं मेषवा अर्धर्च एषत्येभ्यः स
 र्वेभ्योर्द्धेभ्यो र्चत स य देभ्यः सर्वेभ्योर्द्धेभ्यो र्चत तस्मा द्भुत्समदस्मा द्भुत्समद इत्याचक्षत एतमेव संतं

अ०
॥१६॥

सर्वेष्वेवमेव हीमानि सर्वाणि भूतानि पादिसयदिमानि सर्वाणि भूतानि पादितस्मात्पदं तस्मात्पदमित्याच
क्षत एतमेव संतमेव वा अक्षरमेव लोभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यः क्षरति न चैनमतिक्षरं तिसयदेभ्यः सर्वे
भ्यो भूतेभ्यः क्षरति न चैनमतिक्षरं तिसमादक्षतस्मादक्षरमित्याच क्षत एतमेव संतमेव वा एताः सर्वा
ऋचः सर्ववेदाः सर्वद्योषा एकेव व्याहृतिः प्राण एव प्राण ऋच इत्येव विद्यात् ॥ विश्वामित्रं त्येतदहः
शंसि श्यंतमिंद्र उवाच ऋषेः ससाद सहान्नमित्यभिव्याहृत्य बृहती सहस्रं शरां सतेनेंद्रस्य प्रियं धामो
पेयाय तमिंद्र उवाच ऋषेः प्रियं वेधामो पागाः सवा ऋषेः द्वितीयं शंसे तिसहान्नमित्येवाभिव्याहृ
त्य बृहती सहस्रं शरां सतेनेंद्रस्य प्रियं धामो पेयाय तमिंद्र उवाच ऋषेः प्रियं वेधामो पागाः सवा ऋ
षेः तृतीयं शंसे तिसहान्नमित्येवाभिव्याहृत्य बृहती सहस्रं शरां सतेनेंद्रस्य प्रियं धामो पेयाय तमिंद्र
उवाच ऋषेः प्रियं वेधामो पागावरं ते ददामीति सहोवा च त्वामेव जानीयामिति तमिंद्र उवाच प्राणो
वा अहमस्मृषे प्राणः स्वं प्राणाः सर्वाणि भूतानि प्राणो लोभ्य एष तपति स एतेन रूपेण सर्वादि शो वि
द्यो स्मितस्य मे न्नमित्रं दक्षिणं तद्वैश्वामित्रं मे वतपन्ने वास्मीति होवाच ॥ तद्वा इदं बृहती सहस्रं संप

मे

ने

त्यापश्च वरुणश्च यावदन्वापो यावदनुवरुणस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावत्लोको जीयते यावेदेते
षान् जीयते पांचवरुणस्य च य एवमेतां मनसो विश्वं तिवेद ॥ आयाः इत्याप इति तदिदमाप एवेदं
विमूलमदस्तूलमयं पितैते पुत्राय त्रहृक् च पुत्रस्य तसि तुर्यत्र वा पितुस्तद्वा पुत्रस्येत्येतत्तदुक्तं भव
त्येतदुस्मवेतद्विद्वानाहमहिदा स एतेरेय आहं मां देवेभ्यो वेदा ॥ मदेवान्वेदेतः प्रदानात्येतदतः
संभृता इति स एष गिरिश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राणस्तं ब्रह्म गिरिरित्याचक्षते गिरतिह वै दिष्टं तं प्रा
मानं भ्रातृयं परास्य द्विषन्प्राभ्रातृवो भवति य एवं वेद स एष सुः स एष प्राणः स एष भूतिश्चा
भूतिश्च तं भूतिरिति देवा उपासां च क्रिरे बभूवुस्तस्माद्वाप्येतर्हि सुप्तो भू भू रित्येव प्रभृतिभ्यश्च
तिरित्यसुरास्ते ह परा बभूवुर्भवत्यात्मना परास्य द्विषन्प्राभ्रातृवो भवति य एवं वेद स एष भू
त्यश्चैवामृतं च तदुक्तं ऋषिणा पौंड्रः प्रोदुति स्वध्याय गभीत इत्यपानेन त्वयं यतः प्राणो न परा उ
भवत्यमर्त्यो मर्त्येनास यो निरित्येतेन हीदं सर्वं स यो निमर्त्यानि हीमानि शरीराणी ॥ अमृतं

अ०
॥१७॥

यत आयप नंद वे समानानां भवति य एवं वेद तस्मिन् यो न्नं चान्नादं च वेदाहस्मिन्नन्नादो जायते भव
त्यस्यान्नमोषधिवनस्पतयो न्नं प्राणभृतो न्नादमोषधिवनस्पतीन् हि प्राणभृतो दंतितेषां य उभयं तो
दंताः पुरुषस्यानुविधां विहितास्ते न्नादो अनुमितरे परावस्तस्मात्तदंतरान्यश्नन् धीय चरं त्यधीव
त्यन्ने न्नादो भवत्यधीव ह समानानां जायते य एवं वेद ॥ तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेदाश्नुते हा वि
र्भय अं षधिवनस्पतयो य च किंच प्राणभृत्स आत्मानमाविस्तरां वेदो षधिवनस्पतिषु हिरसो दृश्य
ते चित्तं प्राणभृत्स प्राणभृत्स त्वेवा विस्तरा मात्मा ते पुहिरसो विदृश्यते न चित्तमितरेषु पुरुषे त्वेवा वि
स्तरा मात्मा सहि प्रज्ञानेन संपन्नसमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेदश्च स्तनं वेदलो कालो को म
र्त्यनामृतमीप्सत्येवं संपन्नो ये तरेषां यश्नामश्रुना पिपासे एवापि विज्ञानं न विज्ञातं वदंति न विज्ञा
तं पश्यंति न विदुश्च स्तनं न लो कालो को त एतावं तो भवंति यथा प्रज्ञं हि संभवाः ॥ स एष पुरुषः समु
द्रः सर्वलोकमति यद्द किंचाश्नुते तेन मन्यते यद्यंत रिक्षलोकमश्नुते तेन मन्यते यद्यमुं लोकमश्नु
वीता तेन मन्येत स एष पुरुषः पंचविधस्तस्य यदुष्टं तज्ज्ञोतिर्या निरवानि स आकाशो यल्लो हि

६८

तं श्लेषारे तस्ता अपो य ऊरी रं सा पृथिवी यः प्राणः स वायुः स एष वायुः पंचविधः प्राणो पानो व्यान उदा
नस्समानस्ता एता देवताः प्राणा पानयो रे व नि विष्ठा श्वक्षश्चोत्रं मनो वा गिति प्राणस्य त्वन्वपायमे
ता अपि यंति स एष वा च श्रित्तस्योत्तरोत्तरि क्रमो यद्यज्ञः स एष यज्ञः पंचविधो ग्निहोत्रं दक्षिण
मासौ चातुर्मास्या निपश्रुः सोमः स एष यज्ञानां संपन्नतमो यत्सोम एतस्मिन्त्येताः पंचविधा अ
धिगम्यंते यत्प्राक सवनेभ्यः सेका विधा त्रीणि सवना नियदूर्ध्वं सापंचमी ॥ ३ ॥ यो ह वे यज्ञे यज्ञं वे वा
हन्य हर्दे वेषु देवमप्यूलं संप्रति विदेष्वे यज्ञे यज्ञो हन्ये देवेषु देवोऽप्यूलो यदेतन्महदुक्तं तदेत
तं पंचविधं त्रिवृत् पंचदशं सप्तदशमेकविंशं पंचविंशमिति स्तोमतो गायत्रं रथं तरं बहुद्रद्रं राजनमिति
सामतो गायत्र्युष्णिग्बृहती त्रिष्टुप्पदेति कंदस्तः त्रिरोदक्षिणः पक्ष उत्तरः पक्षः पुरुमात्मैत्या
ख्या नं पंचकलः प्रस्तौति पंचकल उद्गायति पंचकलः प्रतिहरति पंचकल उपद्रवति पंचकलानि
धनमुपयंति तत्स्तोमसहस्रं भवत्येवं त्येताः पंचविधा अनुशस्यंते यत्प्राक्त चारीतिभ्यः सेका
विधा तिस्रस्त चारीतयो यदूर्ध्वं सापंचमी तदेतत्सहस्रं तत्सर्वतानि दशदशोति वै सर्वमेतावती हि

अ०
॥१॥

संख्या दश दशतस्तत्तदं दशती शतानि तत्सहस्रं तत्सर्वं तानि त्रीणि कृदासि भवन्ति त्रेधा विहितं वा इदम
न्नमश नं यानं रवा दस्तं देतैरा मोति ॥१॥ तदा इदं बृहती सहस्रं संपन्नं तद्वै तदे के नाना कंदसां सहस्रं प्रति
जानेत किमन्यत्सदन्यद्वयमेति त्रिषु सहस्रमेकं जगती सहस्रमेकं तदुक्तं मृषिणा अनुसुभमनुचर
यमाणं मिदं निरिक्त्युः कयेयो मानीषेति वाचिवे तदेद्रं प्राणं न्यचाय न्नित्ये तदुक्तं भवति संहेश्वरो यश
स्वी कल्याण कीर्तिर्भवितोरीश्वरो ह तु पु रा युषः प्रेतोरिति हस्माह कृत्स्नो ल्येष भ आत्मा यद्वा गभि
हि प्राणेन मनसे स्थमानो वा चाना नुभवति बृहती मभिसंपादयेदेष वै कृत्स्न आत्मा यद्बृहती सोयमात्मा
सर्वतः शरीरेः परिवृतस्तथा यमात्मा सर्वतः शरीरेः परिवृत एवमेव बृहती सर्वतश्चंद्रोऽपिः परिवृता
मध्यं ल्येषा मंगाना मात्मा मध्यं कंदसां बृहती संहेश्वरो यशस्वी कल्याण कीर्तिर्भवितोरीश्वरो ह तु पु रा
युषः प्रेतोरिति हस्माह कृत्स्नो ल्येष आत्मा यद्बृहती तस्माद्बृहती मेवाभिसंपादयेत् ॥५॥ तदा इदं बृहती
सहस्रं संपन्नं तस्य वा एतस्य बृहती सहस्रस्य संपन्नस्यैकादशानुसुभमां शतानि भवन्ति पंचविंशति
श्वानुसुभमा तं वैभयसा कनीयस्तदुक्तं मृषिणा वाचमस्यापदी महर्षे त्वष्टो हि चतुरक्षराणि भवन्ति न

नंतस्य यानि व्यंजनानि तत्तरीरं योद्योषः स आत्मा य ऊ प्राणः स प्राण एतद्ब्रह्म वै तद्विद्वान्वसिष्ठो ब्रह्मसि
ष्ठा बभूव तत एतन्नाम धेयं लेभे एतदुद्देवेंद्रो विश्वामित्राय प्रोवाचे तदुद्देवेंद्रो भरद्वाजाय प्रोवाचे तस्मात्सं
नबंधुनायज्ञे बुद्ध्यते तदा इदं बृहती सहस्रं संपन्नं तस्य वा एतस्य बृहती सहस्रस्य संपन्नस्य षड्विंशति
मक्षराणां सहस्राणि भवन्ति तावन्ति शतं संवत्सरस्याङ्गां सहस्राणि भवन्ति व्यंजनैरेव रात्री राप्नुवन्ति स
रैरहानि तदा इदं बृहती सहस्रं संपन्नं तस्य वा एतस्य बृहती सहस्रस्य संपन्नस्य परस्तात्पञ्चमयो देवताम
यो ब्रह्ममयो मृतमयः संभूये देवता अष्टेति य एवं वेद तद्यो हं सो सो यो सो सो हं तदुक्तं मृषिणा सूर्य आ
त्मा जगत्स्तस्युषश्चेत्येतदुद्देवो पेक्षेतो पेक्षेत ॥४॥ इत्युपनिषत्सु द्वितीयोऽध्यायः ॥ यो ह वा आत्मा
नं पंचविधमुक्थं वेद यस्मादिदं सर्वमुत्तिष्ठति संप्रति वितृथि वी वायुराकाश आपो ज्योतीं पीत्येष
वा आत्मोक्थं पंचविधमेतस्माद्दीदं सर्वमुत्तिष्ठत्येतमेवाप्येत्यय न ह वै समाना नां भवन्ति य एवं वेद तस्मि
न्योन्नं चान्नादं च वेदा हास्मिन्नन्नादो जायते भवत्यस्यान्नमापश्च पृथिवी चान्नेमेतन्मयानि त्वं ना
नि भवन्ति ज्योतिश्च वायुश्चान्नादमेताभ्यां हीदं सर्वमन्नमत्यावपन्नमाकाश आकाशो हीदं सर्वं समो

अ०
॥१५॥

१०

तानामपि पतिस्सय एवमेतमिदं भूतानामपि पतिं वेदविस्त्रसो हेवास्मा लोका येतीति हस्माहमहिदासे
 रेयः प्रेत्येद्रो मूलैः पुलोके पुरा जति तदा दुर्यदने न रूपेणा मुं लोकमभिसंभवती ॥ अथ केन रूपेण
 संलोकमाभवती ॥ तद्यदेतस्त्रियां लोहितं भवत्यग्नेस्तद्रूपं तस्मात्तस्मान्नवी भस्मेताथ यदेतत्पुरुष
 रेतो भवत्यादित्यस्य तद्रूपं तस्मात्तस्मान्नवी भस्मेतसो यमात्मेममात्मानममुष्मा आत्मने संप्रयकृत्य
 सावात्ममुमात्मानमिमस्मा आत्मने संप्रयकृतितावन्योन्यमभिसंभवतो नेनाह रूपेणामुं लोकमभि
 संभवत्यमुनो रूपेणे संलोकमाभवति ॥ तत्रैते लोकाः ॥ यदक्षरं पच विधं समेति युजो युक्ता अभि
 यत्संवहंति ॥ सत्यस्य सत्यमनुयत्र युज्यते तत्र देवाः सर्व एकं भवंति ॥ यदक्षरा दक्षरमेति युक्तं युजो यु
 क्ता अभियत्संवहंति ॥ सत्यस्य सत्यमनुयत्र युज्यते तत्र देवाः सर्व एकं भवंति ॥ यद्वाच उमिति यच्चे
 नितियच्चास्याः क्रूरं यदुचोत्वणिष्णु ॥ तद्विष्ण्या कवयो अ न्वविंदन्नामा यत्ता समत्पयं कृतेषि ॥ यस्मिं १०
 न्नामा समत्पयं कृतेषि तत्र देवाः सर्व युजो भवंति ॥ तेन पाप्मानमहेत्यब्रह्मणा स्वर्गं लोकमप्येति विद्वान्
 ॥ तेन वाचा स्त्रियं ब्रुवन्नेन मस्त्री पुमान्ब्रुवन् ॥ पुमां सन्न ब्रुवन्नेनैव दन्वदति कश्चन ॥ ५ ॥ अ० इति ब्र

प२

छातत्रागतमहमिति तद्वा इदं ब्रूहीती सहस्रं संपन्नं तस्य वा एतस्य ब्रूहीती सहस्रस्य संपन्नस्य षड्विंशत
 मक्षराणां सहस्राणि भवंति तावंति पुरुषा युषो द्वां सहस्राणि भवंति जीवाक्षरेणैव जीवा हराप्नोति जी
 वा द्वा जीवाक्षरमित्यन काममारोथे देव रथस्तस्य वा गुडि श्रोत्रे पक्षसी च क्षुषी युक्ते मनसं ग्रहीता
 तदयं प्राणो धितिष्ठति तदुक्तमृषिणा तेन यातं मनसो जवीयसानि मिषश्चिद्वीयसेति जवीयसे
 ति ॥ ॥ इत्यपनिषत्सु तृतीयाध्यायः ॥ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्स
 ईक्षत लोकांस्तु सृजा इति सद्रमां लोकान् सृजतां भो मरीचीर्मर्यापो दोषः परेण दिवं द्यौः प्रति छां
 तिरिक्षं मरीच्यः पृथिवीमरोया अधस्तात्ता आपः स ईक्षते मेनु लोका लोकपालान् सृजा इति
 सोऽह एव पुरुषं समुद्रत्वा मूलं यत्तमभ्यतपत्तस्या भित्तमस्य मुखं निरभिद्यत यथा इदं मुखाद्वाग्वाचो
 निनीसिके निरभिद्येतां नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभिद्येतामक्षीभ्यां चक्षश्चक्ष
 षआदित्यः कर्णो निरभिद्येतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राद्दिशस्वद्विरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य
 ष्य उष्णधिवनस्पतयो हृदयं निरभिद्यत हृदया न्नो मनसश्चंद्रमानासि निरभिद्यत नाभ्यां अ

११

अ०

॥२०॥

नोपानान्मत्स्यः शिश्नं निरभिद्यत शिश्नादितोरेतस आये ॥१॥ ता एतो देवताः सृष्टा अस्मिन्महत्पणवि
 प्रापतंस्तमशनापिपासाभ्यामन्ववाज्जता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहियस्मिन्प्रतिष्ठिता अन्नमदा
 मेतिताभ्यो गामानयता अब्रुवन् नैनोयमलमितिताभ्यो श्वमानयता अब्रुवन् नैनोयमलमितिताभ्यः
 पुनुषमानयता अब्रुवन् सुकृतं बतेति पुरुषो वा वसुकृतं ता अब्रवीद्यथायतनं प्रविशतेत्यग्निर्विभ्र
 त्वा मुखं प्राविशदायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वा क्षिणी प्राविशद्विशः श्रो
 त्रं भूत्वा कर्णे प्राविशन्नोषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशंश्चंद्रमामनो भूत्वा हृदये प्राविश
 न्मत्सरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशदापोरेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशंस्तमशनापिपासे अजृता मावाभ्या
 मभिप्रजानीहीतिते अब्रवीदेतास्वेव वां देवतास्वाभजान्येता सुभागिन्यो करोमीतितस्माद्यस्यैकस्यै च दे
 वतायेह विर्गल्यते भागिन्या वेवास्यामशनापिपासे भवतः ॥२॥ स ईक्षते मेनु लोकाश्च लोकपालाश्चा
 न्नं मेभ्यः सृजादिति सोपोभ्यतपताभ्यो भित्तताभ्यो मूर्तिरजायत यो वेसा मूर्तिरजायतान्नं वै तदेनं त
 सृष्टं पराङ्मत्यजिघांसत हाचा जिघृक्षतं नाराजो दाचाग्रहीतुं स यद्देन दाचाग्रहं दधिप्याहृत्य हेवान्नं
 मवश्यतः प्राणेना जिघृक्षत न्नाराजो प्राणेन ग्रहीतुं स यद्देन प्राणेना ग्रहं दधिप्राण्य हेवान्नं मवश्य

किमिति चरुती
 संपद्यमानानव
 सारं

वर्त्तन्तु तस्य शमितिसत्यं वैवाच्यं चास्पृष्टं द्राव्यरितं न्वे मम इति तद्यदेवैतद्बृहती सहस्रमनुष्यं संपन्नं भव
 तितस्मात्तदेद्रा प्राणा बृहत्येवाचमनुष्यं तन्वै सन्निर्मिमीते सवा एष वाचः परमो विकारो यदेतन्महदुच्यं
 तदेतत्तं च विधं मितममितं स्वरस्सत्यान्ते इत्युगगाथा कुं व्यातमितं यजुर्निगदो वृथा वाक्तदमितं सामा
 थ्योयः कश्चिद्वेगश्च स्सस्वरओमिति सत्यं न्वेत्यनृतं तदेतत्पुष्टं फलं वाचो यत्सत्यं सद्देवो यशस्वी कल्या
 णकीर्तिर्भवितोः पुष्टं हि फलं वाचः सत्यं वदत्यथैतन्मूलं वाचो यदन्तं तद्यथा रक्ष आ विर्मूलः शुच्यति
 स उद्धर्तत एवमेवानृतं वदन्ना विर्मूलमात्मानं करोति स शुच्यति स उद्धर्तते तस्मादन्तं न वेदं न तलेनेन
 पराग्वा एतद्रिक्तमक्षरं यदेतदोश्मिति तद्यत्किंचोमित्याहात्रैवास्मै तद्रिच्यते स यत्सर्वं मोक्षं पाद्विधा
 दात्मानं सकामेभ्यो नालं स्यादथैतत्पूर्णमभ्यात्मयन्नेति स यत्सर्वं न्वेति ब्रूयात्साधिकास्य कीर्तिर्जायत
 सेनं तत्रैव हन्यात्तस्मात्काल एव दद्यात्काले न दद्यात्तत्सत्यान्ते मिथुनी करोति तयोर्भिषु नात्यजाय
 ते भूत्यान्भवति यो वैतां वाचं वेद यस्या एष विकारस्स संप्रति विदकारो वै सर्वा वाक्सेवा स्पशंति विज्यमा
 ना बद्धी नाना नूपा भवति तस्य पदुपांशु स प्राणो यय दुचैस्तच्छरीरं तस्मात्तत्तिरद्वतिरद्वत्यशरीरमशरी
 रो हि प्राणो यय दुचैस्तच्छरीरं तस्मात्तदा विरा विहिं शरीरं ॥३॥ तदा इदं बृहती सहस्रं संपन्नं तद्यशः स इदं स भू

ऐ. अ. ७
॥२३॥

मिदं द्रोहवैनामतमिदं द्रुसंतमिदं द्रुत्या चक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः परोक्षप्रिया इव हि
देवाः ॥२३॥ ॥ इति द्वितीयोपनिषत्सु चतुर्थोऽध्यायः ॥ ॥ अपक्रामंतु गर्भिण्यः ॥ पुरुषे ह वा अय
मादितो गर्भा भवति यदेतदेतस्ते देतस्ते सर्वे स्यो गेभ्यस्ते जसं भूतमात्मन्येवात्मानं विभर्ति तद्यदा
स्त्रियां सिंचत्येनं ज्ञानं यति तदस्य प्रथमं जन्मतस्त्रिया आत्मभूयंग कति यथा स्वमंगं तथा
तस्मादेतान्न हि नस्ति सा स्येतामात्मानमत्र गतं भावयति सा भावयित्री भावयितव्या भवति ते
स्त्री गर्भं विभर्ति सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्नि भावयति स यत्कुमारं जन्मनोऽग्नि भावयत्या
त्मानमेव तद्भावयत्येषां लोकानां संतत्या एवं संतता ही मे लोकास्तदस्य द्वितीयं जन्म सोऽस्या
यमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतीयते तथा स्या यमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति स इ
तः प्रयन्ने व पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्मतदुक्तमृषिणा गर्भे नुसन्न न्वेषामवेदमहं देवानां
जनिमानि विभवा ॥ रातं मा पुर आयसी ररक्षन् धरये नो जवसा निरदीय मिति गर्भे एवैत कृत्या नो
वामदेवमुवाच स एवं विद्वानस्माच्छरीरं निदाहर्ष्य कृम्या मुष्मिन् स्वर्गे सर्वां कामानाह्वामृतसमभव

एव

समभवत् ॥२४॥ इत्युपनिषत्सु पंचमोऽध्यायः ॥ ॥ यथास्थानं तु गर्भिण्यः ॥ को यमात्मनि वयमुपास्म
हे कतरः स आत्मा येन वापश्यति येन वा शृणोति येन वा गंधानां जिह्वति येन वा वाचं व्याकरोति ये
न वा स्वादुचा स्वादुचविज्ञानां लिये देतदुदयं मनश्चैतत्संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधादृष्टिर्ध
तिर्मतिर्मनीषा ज्ञतिस्मृतिस्संकल्पः कतुरसुः कामो वशा इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य न्तमेष
यानि भवंत्येष ब्रह्मैष इंद्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पंचमहाभूतानि पृथिवी वायु राका वा
आपोऽज्योतीर्षीत्येतानि मानि च क्षद्रमिश्राणी वबीजानीतराणि चैतराणि चांडजानि च जारुजानि
च स्वेदजानि चोद्भिजानि च आश्वागावः पुरुषा हस्तिनो यत्किंचेदं प्राणिजंगमं च पतत्रिचय च स्यात्
रं सर्वं तत्तत्तानेवं प्रज्ञाप्रतिष्ठितं प्रज्ञानेनो लोकः प्रज्ञाप्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म स एते न प्रज्ञातात्मना
स्मां लोका दुःकृत्या मुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वां कामानाह्वामृतसमभवत् ॥२५॥ इत्युप
निषत्सु षष्ठोऽध्यायः ॥ ॥ वाङ्मनसि प्रतिष्ठिता मनो मेवाचि प्रतिष्ठितं मा विरावीर्मण्येवेदस्य
मआणी स्थ श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीते नानाहारात्रां त्सं दधाम्यतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि

अ०

॥२३॥

न्मासवतु तद्वक्तारमवत्ववतु मासवतु वक्तारमवतु वक्तारो ॥२३॥ इति द्वितीयारण्यके सप्तमोऽध्यायः ॥ अथा
तः संहिताया उपनिषत्पृथिवी पूर्व रूपं द्यौरुत्तर रूपं वायुः संहितेति मांडूकेय आकाशः संहितेति त्वस्य माध
व्यावेदयांचके सहाविपरितो मेनेने मेस्य पुत्रेण समगादिति समाने वैतत्यरितो मेनेने इत्यागत्यः
समानं त्वे तद्वविवायुश्चाकाशश्चेत्याधिदेवतमथाप्यात्मं वाक् पूर्व रूपं मन उत्तर रूपं प्राणः संहिते
ति श्रुतवीरो मांडूकेयोथहास्यपुत्र आह ज्येष्ठो मनः पूर्व रूपं वायु उत्तर रूपं मनसा वा अग्रे संकल्पयत्यभ
वाचा व्याहरति तस्मान्न मन एव पूर्व रूपं वायु उत्तर रूपं प्राणस्त्वैव संहितेति समाने मेनेन यो रत्र पितुश्च पु
त्रस्य च स एषो श्वरथः प्रदिवा ह नो मनो वाक् प्राण सं हतः स एव मेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशु य
भिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेतीति नु मांडूकेयानां ॥ अथ शाकल्यस्य पृथि
वी पूर्व रूपं द्यौरुत्तर रूपं पृथिवीः संधिः पर्जन्यः संधाता तदुतापि यत्रैतद्वल वदन्तु हलन्ते दधदहोरात्रे
वर्षति द्यावा पृथिवी समधाता मित्युक्ताया द्वा रीती न्वधिदेवतमथाप्यात्मं पुरुषो ह वा अयं सर्व २
आदं देविदले भवत इत्याहुत स्येदमेव पृथिव्या रूपमिदं दिवस्तत्रायमंतरेणाकारो यथा सो द्या

तच्चक्षुषा जिह्व क्षतन्नाशक्रोचक्षुषाग्रहीतुं सयद्वै न चक्षुषाग्रहेष्य दृष्ट्वा देवान् नमत्र प्रयत्न क्रोत्रेणा जि
ह्व क्षतन्नाशक्रोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुं सयद्वै न च्छ्रोत्रेणाग्रहेष्य श्रुत्वा देवान् नमत्र प्रयत्न त्व चा जिह्व क्षत
नाशक्रोच्य चाग्रहीतुं सयद्वै न त्व चाग्रहेष्य त्पृष्ट्वा देवान् नमत्र प्रयत्न न सा जिह्व क्षतन्नाशक्रोच्य
न साग्रहीतुं सयद्वै न मनसाग्रहेष्य ह्यात्वा देवान् नमत्र प्रयत्न तस्मिन्ना जिह्व क्षतन्नाशक्रोचि
न ग्रहीतुं सयद्वै न छिन्नेनाग्रहेष्य हिसृज्य देवान् नमत्र प्रयत्न तदपानेना जिह्व क्षतदावयत्सेषो
न्नस्य ग्रहो यद्वा पुरन्नायुर्वा एष यद्वा युस्स ईक्षत कयन्विदं मदृते स्यादिति स ईक्षत कतरेण प्र
पद्यादिति स ईक्षत यदि वाचा सि व्याहृतं यदि प्राणेना सि प्राणितं यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रे
ण श्रुतं यदि त्व चास्पृष्टं यदि मनसा ध्यातं यदि पात्रेनाभ्यपानितं यदि श्रोत्रे न विस्मृतं मथ को
हमिति स एतमेव सीमानं विदोयतया दारा प्रापद्यत सैषा विदिति नाम हास्तदेतन्नांदनं तस्य त्रय
आवसथा स्त्रयः स्वप्ना अयमावसथो यमावसथो यमावसथ इति स जातो भूतान्यभिधोरव्य
किमिहान्यं वा वदिषदिति स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिती ॥ तस्मादिदं द्रोना

यादथयद्येनमुभयमंतरेणब्रुवंतंपरउपबेदेदंतरिक्षंदेवतामोरोंतरिक्षंत्वादेवतारिष्यतीत्येनंब्रूयाद्य
 धातुकथाचब्रुवन्वाब्रुवंतंबाब्रूयादभ्याशमेवयत्तथास्यान्नत्वेवान्यत्कुरालाद्राह्मणंब्रूयादति
 द्युन्मएवब्राह्मणंब्रूयान्नातिद्युन्मेचनब्राह्मणंब्रूयान्नमोअस्तब्राह्मणेभ्यइतिहस्माहश्रुवी
 रोमांडूकेयः॥३॥अथातोनुव्याहाराःप्राणोवंशइतिविद्यात्सयएनंप्राणंवंशमुपबेदेकब्रुवं
 चेन्नन्येतप्राणंवंशंसमर्थंप्राणंमावंशंसंदयंतंनराक्रौवीत्याहप्राणस्त्वावंशोहास्यतीत्येनंब्रू
 यादथचेदराब्रुवंतंमन्येतप्राणंवंशंसमर्थित्सिषंतंनाराकःसंधातुंप्राणस्त्वावंशोहास्यतीत्येनंब्रू
 यादथधातुकथाचब्रुवन्वाब्रुवंतंबाब्रूयादभ्याशमेवयत्तथास्यान्नत्वेवान्यत्कुरालाद्राह्मणं
 ब्रूयादतिद्युन्मएवब्राह्मणंब्रूयान्नातिद्युन्मेचनब्राह्मणंब्रूयान्नमोअस्तब्राह्मणेभ्यइतिहस्मा
 हश्रुवीरोमांडूकेयः॥४॥अथखल्वाहुर्निर्भुजवक्त्राःपूर्वमक्षरंपूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपंयोव
 काशःपूर्वरूपोत्तररूपेअंतरेणसासंहितेतिसयएवमेतांसंहितावेदसंधीयतेप्रजयापश्रुभिर्य
 रासाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गल्लोकेनसर्वमायुरेत्यथययंमोनिर्भुजवक्त्राइतिहस्माहद्रुत्यामांडू

केयःपूर्वमेवाक्षरंपूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपंयोवकाशःपूर्वरूपोत्तररूपेअंतरेणयेनसंधिंबिवर्त्तय
 तियेनस्वरास्वरंविजानातियेनमात्रामात्रांविभजतेसासंहितेतिसयएवमेतांसंहितावेदसंधी
 यतेप्रजयापश्रुभिर्यरासाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गल्लोकेनसर्वमायुरेत्यथहस्मापुत्रआहमध्य
 मःप्रातीबोधीपुत्रोक्षरेखल्विमेअविकर्षन्नेकीकुर्वन्मथावर्णमाहृतद्यासोमात्रापूर्व
 पोत्तररूपेअंतरेणसंधिविशुपनीसामतद्रवतिसामेवाहंसंहितामन्यइतितदप्येतद्विषणो
 क्तंबृहस्पतेनपरःसाम्नोविदुरितिसयएवमेतांसंहितावेदसंधीयतेप्रजयापश्रुभिर्यरासाब्र
 ह्मवर्चसेनस्वर्गल्लोकेनसर्वमायुरेति॥५॥बृहद्रथंतरूपोत्तररूपेणसंहितासंधीयतइतिताक्ष्यो
 वाग्वैरथंतरस्यरूपंप्राणोबृहत्तथाभ्यामुखलुसंहितासंधीयतेवाचाचप्राणेनचेतस्याहस्मा
 पनिषदिसंबत्सरंगारक्षयतेताक्ष्येतस्याहस्ममात्रायांसंबत्सरंगारक्षयतेताक्ष्यस्तदप्येतद्वि
 णोत्तररथंतरमाजभारावसिष्ठः॥भरद्वाजोबृहदाचकेअग्निरितिसयएवमेतांसंहितावेदसंधी
 यतेप्रजयापश्रुभिर्यरासाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गल्लोकेनसर्वमायुरेतिवाक्प्राणेनसंहितेतिको

उरभ्यः प्राणः पवमानेन पवमानो विश्वेदेवै विश्वेदेवाः स्वर्गेण लोकेन स्वर्गे लोको ब्रह्मणा सैषावरपरा
 संहिता स यो हेतामवरपरां संहितां वेदैवं हैव स प्रजया पशुभिर्पशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन
 संधीयते यथेषा संहिता स यदि परेण वोपसृतः स्वेन वार्थेनाभिव्याहरेदभिव्याहार्पन्नेव विद्यादि
 वं संहिता गमद्विदुषां देवानामेवं भविष्यतीति शश्वत्तथा स्यात्स य एव मेतां संहितां वेद संधीयते
 प्रजया पशुभिर्पशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति वाक्संहितेति पंचालचंडो वाचो वेदे
 दाः संधीयंते वाचा ये दां सिवा चामित्राणि संदधति वाचा सर्वाणि भूतान्यथोवागे वेदं सर्वमिति त
 द्यत्रैतदधीते वा भाषते वा वाचि तदा प्राणो भवति वाक् तदा प्राणं रे व्युपययत्र तस्ली वा भवति स्वपिति
 वा प्राणे तदा वाग्भवति प्राणस्तदा वाचं रे व्युत्ता वन्योन्यं रीक्यो वागे वेमाता प्राणः पुत्रस्तदप्येतदधिणो
 त्तमेकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश सद्रदं विश्वं भुवनं विचष्टे । तं पाकेन मनसा पश्य संतितस्तमा
 तारे विहसतरे विहमातरमिति स य एव मेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्पशसा ब्रह्मवर्चसे
 न स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेत्यथातः प्रजापति संहिता जाया पूर्व रूपं पति उत्तर रूपं पुनः संधिः प्रजन

वा एधिव्यावंतरेणाकाशस्तस्मिन् हस्मिन्नाकाशे प्राण आयतो यथा मुष्मिन्नाकाशे वायुरायतो यथा मु
 निः त्रीणि ज्योतीष्यमिमामि पुरुषे त्रीणि ज्योतीषियथा सो दिव्यादित्य एवमिदं शिरसि चक्षु र्यथा सावं
 तारेक्षो विद्युदेवमिदमात्मनि हृदयं यथा यमग्निः पृथिव्यामेवमिदमुपस्थेरेत एवमुहस्म सर्वलोकना
 त्मानमनुविधाया हेदमेव पृथिव्या रूपमिदं दिवः स य एव मेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्पश
 सा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ॥ अथातो निर्भुज प्रवादाः पृथिव्या यतनं निर्भुजं दिव्या
 यतनं प्रतप्तमंतरिक्षायतनमुभयमंतरेणाभयद्येनं निर्भुजं ब्रुवंतमुपवेददचोषावराभ्यां स्थानाभ्या
 मित्येनं ब्रूयादथ यद्येनं प्रतप्तं ब्रुवंतमुपवेददचोषा उत्तराभ्यां स्थानाभ्यामित्येनं ब्रूयाद्यस्त्वकीभयमं
 तरेणारुतस्थनास्त्युपवादायद्विसंधिं विवर्तयति तन्निर्भुजस्य रूपमथ यद्युज्ज अक्षरे अभिव्याहरे
 तितत्प्रतप्तमस्याग्र उ एवोभयमंतरेणोभयं व्याप्तं भवत्यन्नाद्य कामो निर्भुजं ब्रूयात्स्वर्गकामः प्रतप्त
 मुभयकाम उभयमंतरेणाभयद्येनं निर्भुजं ब्रुवंतं परउपवेदेत्यथैवं दिवतामारः पृथिवी त्वा देवता
 रिष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनं प्रतप्तं ब्रुवंतं परउपवेदेदिवं देवतामारोद्योस्त्वा देवतारिष्यतीत्येनं ब्रू

२५

तं यान्यक्षराण्यधिदेवतमवोचामास्थीनितान्यध्यात्मं यान्द्राणोधिदेवतमवोचाममज्ज्ञानस्तेध्या
 त्ममेषहवैसंभ्रतिप्राणोयन्मज्ज्ञेतेदेतो नहवाकृतेप्राणोदेतःसिच्यतेयदाकृतेप्राणोदेतःसिच्यतेतपू
 यन्नसंभवेद्यांसांधीनधिदेवतमवोचामपर्वणितान्यध्यात्मं तस्येतस्यत्रयस्यास्थामंज्ञापवणाभि
 तिपंचेतश्चत्वारिंशच्छतानिपंचेतस्तदशीतिसहस्रंभवत्यशीतिसहस्रंवाअर्कलिनोबृहतीरहरसि
 संपादयंतिसएषोक्षरसंमानश्चक्षुर्मयश्चोत्रमयश्चंदोमयोमनोमयोवाङ्मयआत्मासयएव
 मेतमक्षरसंमानंचक्षुर्मयश्चोत्रमयश्चंदोमयोमनोमयंवाङ्मयमात्मानंवेदाक्षराणांसायुज्यंसत्पतांस
 लोकतामश्नुतेपुत्रीपशुमान्भवतिसर्वमायुरेति॥२॥चत्वारःपुरुषादितिवाध्वःशरीरपुरुषश्चंदःपु
 रुषोवेदपुरुषोमहापुरुषइतिशरीरपुरुषइतियमवोचामसयएवायंदैहिकआत्मातस्ययोयमशरीरः
 प्रज्ञात्मासरसश्चंदःपुरुषइतियमवोचामाक्षरसमाज्जायएवतस्येतस्याकारोरसोवेदपुरुषइतिय
 मवोचामयेनवेदान्वेदकृत्वेदंयजुर्वेदंसामवेदंतस्येतस्यब्रह्मारसस्तस्माद्ब्रह्माणंब्रह्मिष्ठंकुर्वीत
 योयत्तस्योत्वणंपश्येन्महापुरुषइतियमवोचामसंवत्सरएवप्रध्वंसंनैन्यानिभूतान्येक्याभावय
 य

नन्यानितस्येतस्यासावादित्योरसःसयश्चायमशरीरःप्रज्ञात्मायश्चायश्चासावादित्यएकमेतदि
 तिविद्यात्तस्मात्पुरुषंपुरुषंप्रात्यादित्योभवतितदेषेतदृषिणोक्तंचित्रंदेवानामुदगादनीकंचक्षुर्मि
 त्स्यवरुणस्याग्निःआप्राद्यावापृथिवीअंतरिक्षंस्तर्यआत्माजगतस्तस्युषश्चेत्येतामनुविषं
 संहितांसंथीयमानांमन्यइतिहस्माहवाध्वएतंत्येवबहुचामहत्कवथमीमांसंतएतमग्नावध्वर्यवर
 तंमहाव्रतेचंदोगाएतमस्यामेतंदेवोतंवायावेतमाकाशएतमपूवतमोषधीयेतंवनस्पतिंचेतंचंद्र
 मस्येतंनक्षत्रेषेतंसर्वेषुभूतेषेतमेवब्रह्मेत्याचक्षतेसएषसंवत्सरसंमानश्चक्षुर्मयःश्चोत्रम
 यश्चंदोमयोमनोमयोवाङ्मयआत्मासयएवमेतंसंवत्सरसंमानंचक्षुर्मयश्चोत्रमयश्चंदोमयंमनो
 मयंवाङ्मयमात्मानंपरस्मैशंसति॥३॥दुग्धदोहाअस्यवेदाभवंतिनतस्यानूक्तेभागोस्तिनवेदसुक्त
 तस्यपंथानमिति तदेषेतदृषिणोक्तंचयस्तित्याजसचिविदंसखायंनतस्याचक्षुपिभागोअस्ति॥पदि
 श्चोत्पलकंश्चोत्पलिनहिप्रवेदसुक्ततस्यपंथानमिति नतस्यानूक्तेभागोस्तिनवेदसुक्ततस्यपंथानमि
 त्येतत्तदुक्तंभवतितस्मादेवविद्वान्परस्माअग्निंचिनुयान्परस्मैमहाव्रतेनस्तुवीतनपरस्मापत

मा

दहः शंसेत्कामं पित्रे वाचायाय वा शंसेत्तन्मन एवात्स्यतत्कृतं भवति स यश्चापमशरीरः प्रज्ञात्मा यश्चा
सा वादित्य एकमेतदित्येवोचामतो यत्र विहीयेते चंद्रमा इवा दित्योदयते न नश्यतः प्रादुर्भवति लोहिनी
द्यौर्भवति यथा मंजिष्ठा व्यस्तः पापुः काक कुलाय गंधिक मस्य शिरो वायति संपरेतो स्यात्मानविरमि
वजी विष्पतीति विद्यात्सयत्करणीयं मन्येत तत्कुर्वीत यदंति यच्च दूरक इति सप्तजपे दादित्यलस्येते स
इत्येका यत्र ब्रह्मा एव मानेति षकुद्वयं तमसस्परीत्येका थापियत्र किद्र इवा दित्योदयते रथनाभि
रिवाभिरव्यायेत किद्रां वाच्यां पश्येत्तदप्येवमेव विद्या दथाप्यादर्शो वेदके वाजिहिरसं वा शिरसं
वात्मानं पश्येद्विपर्यस्ते वाक्ये किद्रो न वा दृश्येयातां तदप्येवमेव विद्या दथाप्यपि ध्यायाक्षिणी उपे
क्षेत तद्यथा बहिरकाणि संपतंती वदृश्यंते तानि सदान पश्येत्तदप्येवमेव विद्या दथाप्यपि ध्याय कर्णा
उपशृणुयात्सरषो ग्नेरिव प्रज्वलतोरथस्यैवोपनिस्तं यदा न शृणुयात्तदप्येवमेव विद्या दथाप्यपि ध्याय कर्णा
नील इवाग्निर्दृश्यते यथा मयूरग्रीवामेधे वा विद्युते पश्येन्मेधे वा विद्युतं न पश्येन्महामेधे वामदीची
रिव पश्येत्तदप्येवमेव विद्या दथाप्यपि ध्याय मूर्ध्नि ज्वलंती मिव पश्येत्तदप्येव विद्या दिति प्रत्यक्षदर्श

नं संपादं सैषादितिः संहितादितिर्हृदि सर्वं यदिदं किंच पिता च माता च पुत्रश्च प्रजननं च तदप्येतद्विष्णोक्त
मदितिर्माता सपिता सपुत्र इति सय एवमेतां संहितां वेदसंधीयते प्रजया पशुभिर्यरासा ब्रह्मवर्चसे न
स्वर्गलोकैः सर्वमायुरेति सर्वमायुरेति ॥६॥ इति तृतीयोपनिषत्सु प्रथमोऽध्यायः ॥ प्राणो वंश इति
स्थविरः शोकल्यस्तद्यथा शो वंशो सर्वे न्येवंशाः समाहितास्फरेव मास्मिन्प्राणे चक्षुश्चोत्रं मनो वागिन्द्रि
याणि शरीरं सर्वं आत्मा समाहितस्तस्येतस्यात्मनः प्राण ऊष्म रूपमस्थी निस्पृशं रूपं मज्जानस्वरूपं
पंमा संलोकितमित्येतदन्यच्चतुर्थमंतस्था रूपमिति हस्माद्द्रुस्वामां डूके यस्त्रयं त्वेव न एतत्तन्नामं
तस्येतस्यत्र यस्यास्यां मतां पर्वणामिति त्रीणीतः षष्ठिशतानि त्रीणीतस्तानि सप्तविंशतिशतानि त्रिंश
तिसप्तचवैशतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रास्स एषाहस्समानश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयश्चंद्रो मयो
मनो मयो वाङ्मय आत्मा सय एवमेतमहः संमानं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं चंद्रो मयं मनो मयं वाङ्मयमात्मानं
वेदाङ्गां सायुज्यं स्वरूपतां सलोकतां मश्नुते पुत्री पशुमान्भवति सर्वमायुरेति ॥७॥ अथ कौण्डर्यस्त्री
षिषष्टिशतान्यक्षराणां त्रीणि षष्टिशतान्यक्षराणां त्रीणि षष्टिशतानि संधीनां यान्यक्षराण्येवाच
माहानितानि यान्त्प्राणो बोचामरात्रयस्ताया संधी न बोचामाहोरात्राणां तं संधय इत्यपि देवतमथ

ध्याः स्य शयिथा त्वेवेयं राहवती तर्द्धवत्येवमसौ राहवती तर्द्धवती यथा त्वेवेयं लोमशेन चर्मणापि
 हिताभवत्येवमसौ लोमशेन चर्मणापि हितालोमशेन हस्मवे चर्मणा पुरावीणा अपि दधति सयो
 हेतां देवीवीणां वेदः श्रुतवदनो भवति भूमि प्रास्य कीर्तिर्भवति यत्र कचाय विचोधापते विदुरे नंतत्रा
 यातो वाग्रसो यस्यां संसद्यधीयानो वाभाषमाणो वानविरुचुषे तत्रैतामृचं जपे दोषापि ध्यानान्न त
 कुलीर्देतैः परिवृता पविः। सर्वस्येवाचर्द्दशाना चारुणामिह वादयेदिति वाग्रसः॥५॥ अथ ह्यास्मा
 एतत्कृष्णहारितो वागब्राह्मणमिवोपोदाहरति प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा व्यसंसत संवत्सरः स चैवो
 मिरात्मानं समदधाद्यं दं दोषिरात्मानं समदधात् तस्मात्संहिता तस्येवा एतस्ये संहिता येण कारो बलं
 षकारः प्राण आत्मा सयो हेतौ णकार षकारा वनु संहित मृचो वेद सबलां स प्राणां संहितां वेदा युष्म
 मिति विद्या तस्य दिविचि कित्स सणकारं ब्रवाणी ३ अणकारा इति सणकारमेव ब्रूयात्स षका २
 रं ब्रवाणी ३ अणकारा इति स षकारमेव ब्रूयात्ते यद्युमनु संहित मृचो धीमहे यच्च मां दूकेयी यमथा
 यं प्रज्जमस्तेन नो णकार षकारा वुपासाविति हस्माह द्रुस्वामां दूकेयी यद्युमनु संहित मृचो धीमहे

यच्च मां दूकेयी यमथा यं प्रज्जमस्तेन नो णकार षकारा वुपासाविति हस्माह स्य विरः शाकल्य एतदस्म
 वेतदिदां स आहुक्त षयका वषेयाः किमर्थं वयमप्येवमामहे किमर्थं वयं यक्ष्यामहे वाचि हि प्राण
 जुहुमः प्राणे वा वाचं यो त्वेव प्रभवः स एवाप्ययस्ता एताः संहिता नानंते वासिने प्रब्रूयान्ना संवत्स
 रवासिने नाप्रवक्तु इत्याचार्या आचार्याः॥६॥ इत्येतेरेयत्तृतीयोपनिषत्सु द्वितीयोऽध्यायः॥ श्रीः
 ॐ विदामधवन्विदा गा तुमनुशंसिषो दिशः॥ शिक्षा शचीनां पते पूर्वीणां पुस्तव सो॥१॥ आभि
 स्तुमसिः शेषिः प्रचेतन प्रचेतय इदं धुम्नाय नदूष एवा हि शक्तः॥२॥ राये वाजाय वज्रि वः शविष्य
 वज्रि न्त्वं जसे मंहिष वज्रि न्त्वं जस आयाहि पिब मत्स्वा॥३॥ विदारायः सुवीर्यं भुवोनां पतिर्वशां वा
 अनु मंहिष वज्रि न्त्वं जसेयः शविष्यः शूराणां॥४॥ यो मंहिषो मद्यो नां चि कितो अग्निना नया
 द्रो विदेत मुक्तं ये वशी हि शक्तः॥५॥ तमृतये हवामहे जेतारमपराजितं सनः पर्षदति द्विषः क्रतुः
 दक्तं रहुत्स इदं च नस्य सा तये हवामहे जेतारमपराजितं सनः पर्षदति द्विषः सनः पर्षदति सि

तं पि वा ३ इदं मधु ३ इदं मधु ति च प्रेथाः संशास्ति पूर्णकुंभास्ति सोवमाः षकुत्तमा इमं धिष्यमुदकुंभं च
 त्रिः प्रदक्षिणं परिब्रजाथ दक्षिणेः पाणिभिर्दक्षिणा नूरुना घ्राणा एत्येवा ३ इदं मधु ३ इदं मधु ति च
 त्रिः ॥ १॥ उपाकृतं स्तोत्रं त्रैधं निनयाथा चोत्तरे च मार्जालीये शेषं तैर्वदीति प्रदक्षिणमग्निं निष्क्रम्या
 यणस्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखः पक्षन्मस्ते राथं तराय यस्ते दक्षिणः पक्ष इत्यपरेणाग्निपुच्छं मति क्रम्य
 प्रत्येत्य दक्षिणमुदङ्मुखः पक्षन्मस्ते राथं तराय यस्ते दक्षिणः पक्ष इत्यपरेणाग्निपुच्छं मति क्रम्य
 प्राङ्मुखः उत्तरन्मस्ते बृहते यस्तु उत्तरः पक्ष इति पश्चात्प्राङ्मुखं नमस्ते भद्राय यत्ते पुच्छं याते प्र
 य सिञ्चेति दक्षिणतः पुच्छस्यात्मानं नमस्ते राजनायस्त आत्मेति ॥ २॥ यथेति स दः प्रसर्पति पुरस्ता
 त्प्रेरुत्पङ्क्तुतो भवति स्थूणेरङ्गुवीवध इत्येतत्प्रक्षाल्य तीर्थेन प्रप्राद्योत्तरेणाग्नीध्रीयं परिब्रज्य
 पूर्वया दारा सदः सर्वाधिष्यात्तुत्तरेणोद्वराणि काष्ठानि प्रेखत्य भवंति पालाशानि मिश्राणि
 वात्रीणि फलकान्यभयतस्तथानि देवास्तथैव तावत्यद्रुमात्रः प्राङ्मुखो निमुञ्चि कस्तिर्य

दुरगयः प्रागग्राभ्यां सूक्ष्माभ्यां समुत्तो दक्षिणोत्तरे स्थूणे निखाया भित्तो होतु षट्पदं नं बीवधमत्या
 दं धात्यास्य संमितं कर्तुः कृष्णमुच्छिद्राणि प्रेखत्य भवंति रङ्गुभ्याम्ध्वमुदयति दक्षिणतो
 दक्षिणोत्तरतः सव्यया दार्थ्ये त्रिगुणे स्यातां सव्यदक्षिणे पंचव्यायामे द्विगुणे बीवधे त्रिः प्र
 क्षिणं पर्यस्योर्ध्वं ग्रंथिं निष्कर्ष्य भ्रातिशारवाभिर्दसीभिर्वापिष्टं त्य प्रकंपि चतुरंगुले नै
 षविभ्रमः प्रेखत्यान्मुश्चिमात्रेण वा दक्षिणत उदाहिततरः संमोवापदमात्रे धिष्यात् ॥ ३॥
 निश्चिते प्रेखे होता वाणमोदुंबरं शततुं तुमुभाभ्यां परिगृह्योत्तरतपो हते यथा वीणां सम
 भिश्चंदो भिश्चतुरुत्तरे स्थानान्यस्योर्ध्वमुद्रुह्नीया दशभिर्वागायत्रेण वा चंदसो द्रुह्नाम्यो
 किं हेनवानुशुभेन त्वा बर्हते न त्वा पांडु न त्वा त्रैशुभेन त्वा जागते न त्वा वैराजेन त्वा द्वैपदेन त्वा
 तिकंदसावेति कंदं स्यनुक्रम्य स्थानीनामनुपरिक्रमणमोदुंबर्यद्रिष्यात्तारवया सपलाश
 यामूलदेशेन वाणं त्रिभुर्ध्वमुल्लिखति प्राणायत्वा पा नायत्वा व्या नायत्वा ल्लिखामीत्यन्यभ्या

अ०

३०

पिकामेभ्यः पुनरपि न त्रुल्लिखामीति ब्रूयादथेनं सशारवं छंदोगेभ्यः प्रपद्यति भूतेभ्यस्त्वेति पश्चा
ईफलके पाणी प्रतिष्ठापयति प्राणमनुप्रेरंस्त्वेति प्रांचं प्रेरं प्रणयति व्यानमनुवीरंस्त्वेति
चमपानायत्वेत्यभ्यात्मं वसवस्त्वा गायत्रेण छंदसोरोहंतुतानन्वारोहामीति पश्चा ईफलके र
ली प्रतिष्ठापयत्यथ पूर्वफलकं नाना पाणिभ्यामभिपद्येत यथा हि स्वस्य नमः ध्यमं कुबुके नोपसृ
शो द्वयोर्वासंघिरुद्रास्त्वात्रेष्टुभेन छंदसोरोहंतुतानन्वारोहामीति दक्षिणं सक्थ्यति हरत्यादि
त्यास्त्वा जागतेन छंदसोरोहंतुतानन्वारोहामीति सव्यं विश्वेत्वा देवा अनुष्टुभेन छंदसोरोहंतु
तानन्वारोहामीति समारोहंति पश्चात्स्वस्य धिष्ण्य दक्षिणं पादं प्रांचं प्रतिष्ठापयत्यथ सव्यं
त पदेतरः श्राम्ये दथे रं यदेतरो मेतरो नो भौ विश्वे मो कुर्यात् कूर्वा न्हो त्रकाः समारोहंति ब्रह्मा चो
दुवरी मासं दीमुक्तातायदिकस्मे चिदवश्य कर्मिणे जिगमिषे दादित्रयपालं प्राड्वस्तु चरि

दुवरेण सुवेणानुमामिंद्रो अनुमो वृहस्पतिरनुसोमो अनुवाग्देव्या वीरः अनुमो मित्रावरुणा विहा
वतामनुधावा एधि वी पूर्वदूतो ॥ आदित्यामा विश्वे अवंतु देवाः सप्त राजानो य उदा भिषिक्ताः वा
युः पूषावरुणः सोमो अग्निः सूर्यो नक्षत्रैरव त्विह मानुः पितरो मा विश्वमिदं च भूतं पृश्निमातेरो मरु
तस्वक्ताः ॥ ये अग्निजिह्वा उत वायजत्रास्ते नो देवाः सुहवाः शर्मयस्व तेति दक्षिणे मार्जालीये दशसु
च्युतमां चतुर्गृहीतं पूर्वमवदायोत्तरतो ग्नेरुपनिधाय विहरणप्रभृति मध्यं दिने मार्जालीयो जागरितो
भवति तस्मिन्परिवृते जुहोति प्राग्द्वारे वोदग्द्वारे वा प्राग्द्वारे वा ग्निरिवो धृथः एधि वी वसुधदात्मना
समंतरिक्षमिवाना प्ये द्यौरिवाना धृथो भूयासं सूर्य इवा प्रति धृथं द्रमा इव पुनर्भूयासं मनु
इवा पूर्ववायुरिव श्लोक भूयासं महारिव स्वरात्रि रिव प्रियो भूयासं गा इव पुनर्भूवो मिथुने मि व मनी
चयो भूयासमा पद्वरस ओषधय इव तपं भूयासमन्नमिव दिव्यं ज इव प्रभूयासं ब्रह्मवलोके क्ष
त्रमिव श्रेयां भूयासं यद्वन एषासमिति र्भवातीत्यत्र विभजाय वीथेति त्रीण्यनन्तं च मत्रतिष्ठन्नादि
त्यमुपतिष्ठते पर्यावृत्ते प्रदक्षिणमावृत्य तैश्चैवा स्वाहा कारैरेत्येवा ३ इदं मध्यं इदं मधु ३ इदं तीव्रं सु

यंवाघ्रंतिभूमिदुंभुमिंपल्यश्चकांडवीणाभूतानोचमेधुनंब्रह्मचारिपुंश्चल्योःसंप्रवादोनेवे
 नसाम्नानिष्कवल्यायस्तुवतेराजनस्तोत्रियेणप्रतिपद्यते॥५॥तदिदासभुवनेषुज्येष्ठतां
 सुतेकीर्तिममघवन्महिलाभूयइदंवाघ्रंवीर्याय।नृणामुत्तमान्तमंगीर्षिरुक्थेरितितिस्त्रो
 त्रहैकेस्वादोःस्वादीयस्वादुनास्तुजासमदःसुमधुमधुनामियोधीरित्यात्मनएतेपदेउ
 दृत्यपक्षपदेप्रत्यवदधात्यश्वायंतोमघवन्निंदवाजिनोगामश्चरथमिंद्रसंकिरेत्येतयो
 श्वस्थानइतरेत्रियमहगोरश्ममात्मंषतेसंपक्षयोःपतनायनदंव००दतीनामित्येतयेता
 निव्यतिषजतिपादेःपादानृहतीकारंनदंवत्कृत्तराणिप्रथमायांचपुरुषास्तस्यपुपंथातिपा ६
 देषैकैकमवसानेतृतीयवर्जसखलुविहरत्यपिनिदर्शनायोदाहरिष्यामः।तदिदासभुवने
 भुवनेषुज्येष्ठपुंनदंव००दतीनाम।यतोऽज्ञाउग्रस्त्वेषनृणामोरुनदंयोपुवतीनोम३।सद्यो ३
 जज्ञानोनिरिणातिशत्रून्पतिवोअघ्यानां।अनुयंविश्वेमदंत्सुमाःषोचेन्नुनामिषु॥यसोमि

त्यवमेतांत्रिरन्यासुचेत्समाम्नातासुराजनेनसाम्नास्तुवीरन्यथास्थानंताइहेवेमाअसमाम्ना
 तासुचेत्स्तवीरंत्समाम्नातस्यतावतीरुदृत्यतत्रताःत्रांसेदिहोएवेमाअन्यासुचेत्प्राक्सुदेवो
 हसस्तास्तदिदोसेत्येतदादिमविल्लतश्वात्रप्रतिगरस्ताअस्यसूददोहसइत्येतदादिःसूद
 दोहाःसूददोहाः॥६॥इतिपंचमारण्यकेप्रथमोऽध्यायः॥॥ग्रीवाः॥यस्येदमारजस्तजोयु
 जोधनंसहः।इंद्रस्परंत्यंबृहत्।नाधृषआदधृषदाधृषाणधृषितंशवः।पुरायदीमतिव्यधि
 रिंद्रस्यधृषितंसहः।सनाददाकुतंरयिरयिंपिशंगसंदृशं।इंद्रःपतिस्तवस्तमोजनेष्वास्तु
 दोहाःक्षिरोगायत्रमिंद्रमिद्राधिनीबृहदित्यन्यासुचेत्समाम्नातासुस्तवीरन्नुभयासंस्था
 नविपर्ययोसमाम्नातासुचेत्स्तवीरनिष्त्रासुचस्तुस्योत्तमांसूददोहाविजवः।सुतस्तेसो
 मपुपयाहियज्ञंमत्त्वामदंपुरुषारंमध्याय।महिष्ठंद्रविजुरोगणयो।ससाहसुर्वृहत्येषु
 शत्रून्।उरिगाहएषः।सनेनेतारंमहयामदंडं।इनेवस्तुसमजःपर्वतेखाःप्रतिवामजीवी।इं

अ०

३२

ध

इः शश्वद्विजो ह्यत्र एवैः स्तुदोहा इत्येतत्र यं ग्रीवाः शिरोविजवः सर्वमर्द्धं च्यम्परायं तरो दक्षिणः
पक्षो भित्वा श्रुत नो नुमो भित्वा पूर्वपीतय इति रथं तरस्य स्तोत्रिया नुच्यौ प्रगाथौ च तस्रः स
तीः बहु हतीः करोती इत्यनुवीर्याणि प्रवोचं वेह्य सितरश्चिन्न इंद्रेति पंचदश पक्षिगमभं
गो वृषभो न सी उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधा वा लुदुब्रह्माण्यै रतश्च वस्यति मह इंद्रो त्वग्रेति पंचस्र
क्तान्या न इंद्रो दूरादान आसादिति संपात इत्यादि सोम इन्द्रमद इति पंडुस्सुदोहा बाहूत उ
त्तरस्त्वामिदं हवामहे त्वं त्वेहि चैरव इति वृहत् स्तोत्रिया नुच्यौ प्रगाथौ च तस्रः सतीः बहु ह
तीः करोति तमुदुहियो अभिभूत्यो जाः सुत इति निमिषं इंद्रे सोम इति त्रीण्यश्वैरेको रायि पतेर
यीणामित्येषो सूक्तानि कथामहाम वृहत्कस्य होतुरिति संपात इंद्रो मदाय वा वृध इति पंडुः
स्तुदोहारायं तरो दक्षिणः पक्षः पंचदश स्तोम एक रातं वसिष्ठ प्रासादो बाहूत उत्तरः सप्तदश
स्तोमो द्विरातं भरद्वाज प्रासादो भद्रपुं द्विपदा स्वित्मानु कं मुवना सीष धामो याहि वनसा सह
ति नवसमा म्नाता अथा समा म्नाताः प्रवदं द्राय वृत्रहंत माय विप्रागाथं गायत यजुषोषत्रा अ

त्वातमर्थमेवमेवाजयया वृत्तारो हेतुः प्रस्तोतारं संश्राप्ति पंचविंशस्य स्तोमस्य तिस्रवर्धत्
तीयास्वर्द्धत्रयो दशा सुवापरिशिष्टा सुप्रथमं प्रतिहारं प्रब्रूतादित्यर्धत्रयो दशा सुप्रवाचय
तेति जातकण्यः प्रोक्ते जपति सुयज्ञो सिंगसत्मान्ये मां वाचं वदिष्यामि बहु वदिष्यंती बहु पति
ष्यंती बहु करिष्यंती बहु सनिष्यंती बहु भूर्यः करिष्यंती स्वर्गं कुंती स्वर्गं दिष्यंती स्वः पतिष्यंती
स्वः करिष्यंती स्वः सनिष्यंती स्वरि मं यज्ञं वक्ष्यंती स्वर्गं यजमानं वक्ष्यंती मिति दीक्षिते यजमान
शहोना दीक्षिते स्वरमु मितियो स्य प्रियस्थान्नु वक्ष्यंती मिति ब्रूयादु वक्ष्यवीर्याणि च संप्रा
णो वाचा समहं वाचा संचक्ष्म नसा समहं मनसा संश्रोत्रमात्मना समहमात्मना मयि महा
नयि भर्गो मयि भर्गो मयि भुजो मयि स्तोभो मयि स्तोमो मयि श्लोको मयि द्योषो मयि यशो म
यि श्रीर्मयि कीर्तिर्मयि भुक्तिरित्याह्वयवा गिति जपति त्रय आहावाः शास्त्रोदनिविदः परिधा
नीयाया इति शदान् ध्वर्यवः कारयंत्ये तस्मिन्नहनि प्रभूतमन्नं दद्याद्राजपुत्रेण चर्म व्याथ

सुतस्यरसिन इति विंशतेः सप्तमी चाष्टमी चोद्धरति यदि द्रुपदगणितं चतुर्दश वयं चत्वारिंशत्तावन्त इति
 पंचदशमोऽपुत्रावाद्यतश्चनेत्येतस्य द्विपदा चोद्धरति राथं तं च प्रगाथमथाहास्यनकिः सुदासोरथ
 मित्येतं प्रगाथमुद्धृत्य त्वामिदं त्वोनरद्वयेतं प्रगाथं प्रत्यवदधात्यभिप्रवः सुराथसमिति षड्वालखि
 ल्यानां स्तुक्तानियः सत्राहाविचर्यणि रिति शेषोयं ते अस्मह्यत इति सूक्ते उभयं श्रुणवच्च न इति सप्त
 मी चाष्टमी चोद्धरति तैराभिर्वा विददसु मित्यतमा मुद्धरति यो राजा चर्यणीनामित्येकादश तं वोद
 स्ममती बहुमानो विश्वास्तु हव्यो या इन्द्रभुज आभर इति नवसूद दोहाः ॥ ४ ॥ ओऽस्मिहीत चारीति
 र्यं द्रुपदसोमपातम इति सूक्ते तम्बसि प्रगाथे त्वत्तमा मुद्धरती द्रायसामगायतं सखाय आशि
 षामहीति तिस्र उत्तमा उद्धरति य एक इति दयत आयात्यदिभिः सुतं यस्य त्यक्तं वरं मरुदति त्रय
 स्तुचागायत्र्यः संपदोऽस्मिहः सप्तसप्तगायत्र्यः षड्ष्टुक्लिहो भवति यद्रिद्राहं यथा त्वं प्रसमाजं
 चर्यणीनामिति सूक्ते उत्तरस्योत्तमे उद्धरति वार्चहत्यायत्रावस इत्यतमा मुद्धरति सुदृपकलुम्ब
 तय इति त्रीण्येदसानसिरयि मिति सूक्ते य आनयत्यरावत इति तिस्र उत्तमा उद्धरति रेवतीर्न

निक्षितीयो
 व्यास ३२

सधमाद इति तिस्रः सूद दोहा इत्येतास्ति सस्तु चारीतयः सर्वा अर्धे चोऽन्नमशीतय उदरं वरा
 स्त्वावतः पुरुवसविति वराः सनितः सुसनितरित्येतदंतोददीरवणा इति द्विपदानूनमथेत्येकपदा
 ता अस्य सूद दोहस इत्येतदंतः सूद दोहाः सूद दोहाः ॥ ५ ॥ ऊत्तरा इन्द्राग्नी युवं सुन इत्येतस्या द्वौ चोऽगा
 यत्रीकारमुत्तरमुत्तरस्यानुष्टुकारं प्रागुत्तमायाः प्रबोमेहमंदमानायां थस इति निविधानं वनेन वा
 योन्यधायि चाकन्यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति ते अंतरेणायात्यर्वाङ्गुपवं धुरेष्वा विधुं दद्राणं
 समने बहुनामित्येतदावपनंदशतीनामैदीणां त्रिष्टु जगतीनां बृहती संपन्नानां यावती रावप
 स्तावंत्यर्धमायुषो वर्षाणि जिजीविषे संवत्सरात्संवत्सराद्दशतो न वात्यस्तु वाजिनं देवज्जतमिं
 द्रो विश्वं विराजतीत्येकपदे दं विश्वा अवीर्यं त्रित्यानुष्टुभंतस्य प्रथमायाः पूर्वमर्धं चैत्रास्त्वोत्तरे
 णा द्वैर्चोत्तरस्याः पूर्वमर्धं चैत्र्यतिषजति पादेः पादाननुष्टुप्रकारं प्रागुत्तमायाः पूर्वस्मात्पूर्वस्मा
 दर्धं चोत्तरमुत्तरमर्धं चैत्र्यतिषजति प्रकृत्या शेषः पिवा सोममिंद्रमंदतुवेति षड्रो निष्ट इंदं सद

ॐ

३४

न अकारित्वे तस्य च तस्यः शस्त्वोत्तमा मुपसंतत्योपो न मया परिदध्याति परिहित उक्थ उक्थ सं
दं जपत्युक्थ वीर्यस्य स्या न उक्थ दोहः ॥१॥ मूर्द्धा लोकानामसि वाचोर सस्तेजः प्राणस्यायतनं मन
ससंवेशश्चक्षुषः संभवः श्रोत्रस्य प्रतिष्ठा हृदयस्य सर्वः इन्द्रः कर्माक्षित मम जं ब्यो म। न तं सत्यं वि
जिग्यानं विवाच न मंतो वाचो विभुः सर्वस्मादुत्तरं ज्योतिरुधर प्रति वादः पूर्व सर्वं वाक्यरागर्वाक्सप्रुस
लिलं धेनु पि न्वेति। चक्षुः श्रोत्रं प्राणः सत्य सस्मितं वाक्प्रभूतं मनसो विभूतं हृदयो ग्रं ब्राह्मणभ
र्त्तमन्नमुभे वर्ष पवित्रं गोभगं पृथिव्युपरं वरुण वै श्वितमंतपस्तन्विंद्र ज्येष्ठं सहस्रधार मयुताक्ष
रममृतं दुहानं। एतास्त उक्थ भूतय एता वाचो विभूतयः। ताभिर्मिद्रुधुश्वा मृतस्य श्रियं महीम्
प्रजापतिरिंद्र ब्रह्म वेदानां सस्तेज रसं मृतेनाहं विश्वमाप्या संसर्वां न्कामां दुहाम हत। भर्त्तु वस्व
यो वेदो सि ब्रह्म प्रजां मे धुश्वा आयुः प्राणं मे धुश्वा। पशून् विश्वं मे धुश्वा। श्रियं यशो मे धुश्वा लो
कं ब्रह्म वर्च समभयं। यज्ञ समृद्धिं मे धुश्वेति वाचयत्य ध्वर्यु मबुद्धं चैदस्य भवत्यो मुक्थ शाय

र्चत्यर्कं देवता स्वर्का आस्तो भति श्रुतो युवास इन्द्रः उपप्रक्षेम धुमति क्षियंतः पुष्यं तोरयिं पीमहेत
रा मिंद्रा विश्वतो वन्विश्वतो न आभरयं त्वाश विश्वमीमहे। समुप्रणीते नृतमस्वरा कसिर्महि स्वावाज
सातया तं त्ये कर्द्विषे सना दमृक्त ओजसा। विश्वस्य प्रस्तो भविद्वान्युरावायदिवेहा सन्तनं। इष
न्नो मित्रावरुणा कर्त्तनं कां पीवरी मिषं कण्ठुही न इन्द्र। शं पदं मधं रयिषणि न सोमो अब्रतं हि नाति
न स्य राद्रयिः। एष ब्रह्मेति तिस्र आ धूर्धस्मा इत्येका स्तुदं हाय द्वा वा नेति धाय्या स्तुदं हाः ॥२॥ गा दो दो
यत्री नृचाशीतिर्महां इंद्रो य ऊजसेति तिस्र उत्तमा ऊजुरति पुरो का शं नो अं पस इति तिस्र इंद्र
सोम पा एक इत्येतत्पभृतीनां तिस्र उत्तमा ऊजुरति तासां स्वादवः सोमा आ याहीत्येता मुहुत्य
नत्यन्यं वका करमित्येतां प्रत्यव दध्याति जज्ञानो नुशत नृकुरित्येका पुरुहूतं पुरुषुतमितिशो
ष उद्देर भिष्कता मधमित्यक्तमा मुजुरति प्रकृता न्य जीषिण आघायि अग्निमिंधत आतून
इंद्रक्षुमंतमिति स्तुते स्तुदोहाः ॥३॥ बार्हती नृचाशीतिर्माचिद न्यदिशं सतेत्येक योत्रिंश सिवा

नर

जसोमस्येतीज्यायेसंप्रेषितोयेयजामहद्व्यागूर्यनित्येवयजतिव्यवान्येवानुवषट्करोत्यक्तंवषट्कार
नुमंत्रणमाहरत्यध्वर्युरुक्थपात्रमतिग्राह्यांश्चमसांश्चभक्षं प्रतिख्यायहोताप्राङ्प्रखारद्वरोक्त्य
थेतंप्रेखंप्रत्यंचमवबभ्रंतियथाशंसितारंभक्षयिष्यंतंनोपहनिष्यसीतिप्रेखस्यह्यायतनअ
सीनोहोताभक्षयत्यथेतदुक्थपात्रंहोतोपसृष्टेनजपेनभक्षयति। वाग्देवीसोमस्यतप्यतु। सो
मोमेराजायुःप्राणायवर्षतु। समेप्राणःसर्वमायुर्दुहांमहदित्कत्तमादाभिस्तुविकात्तृतीयसवनमन्य
द्वैश्वदेवान्निविद्धानादस्यवामस्यपलितस्यहोतुरितिसलिलस्यैर्धृतमसएकचत्वारिंशतमानो
भद्रीयंचतस्यस्यानपकाहिकोवैश्वदेवस्यप्रतिपदनुचरौच्यवेतचेयज्ञायज्ञीयमग्नेतवश्रवोव
यशतिषट्स्तौत्रियानुनूपोयदीकांदंभूयसीषुचेत्स्त्वीरन्नानिंनस्यवृत्तिभिरितितावतीचनु
पःसंपन्नंमहाव्रतंसंतिष्ठतद्दमहरग्निष्टोमोयथाकाळमवभृथंप्रेखंदरेयुःसंदहेयुर्वसीः२
नादीक्षितोमहाव्रतंशंसन्नानग्नौनपरस्मैनासंवत्सरइत्येकेकामंपित्रेवाचार्यायवाशंसदा
त्मनोहैवास्यतच्छस्तंभवतिहोतृशस्तेष्वुक्थशायजसोमस्येत्येकप्रेषःसनाराशंसंनाराशंसंषुवा

होत्रकाणामुक्त्यशायजसोमानामितितदिदमहर्नानंतेवासिनेप्रब्रूयान्नासंबत्सरवासिनेनो
वासंबत्संरवासिनेनाब्रह्मचारिणेनासब्रह्मचारिणेनोएवासंब्रह्मचारिणेनानभिप्रासाये
तंदेवांनभूयःसकृद्दनाद्विर्गदनाद्वाद्येवएकएकस्मैप्रब्रूयादितिहस्माहजातृकण्येनिबत्से
चनतृतीयद्वितीयंस्तिष्ठतेनव्रजत्रयजतेनशयानःशयानायनोपर्यासीनउपर्यासीनाया
धएवासीनोधआसीनायनावष्टभ्योनप्रतिस्तब्धोनातिवीतोनांकंरुत्वोर्ध्वशुरनपश्चितो
नधीयीतनमांसंभुक्तानलोहितंदष्टानगतासुनाव्रत्यमाक्रम्यनात्कानाभ्यज्यनोन्मदनंकार
यित्वाननापितेनकारयित्वानस्नात्वानवर्णकेनानुलिप्यनस्रजमपिनह्यनस्त्रियमुपगम्य
नोल्लिख्यनावलिख्यनेदमेकस्मिन्नह्नि समापयेदितिहस्माहजातृकण्यःसमापयेदिति
गालवोयदन्यत्प्राक्तुचाशीतिभ्यःसमापयेदेवेत्याग्निवेश्यायनोन्यमन्यस्मिन्देवशमयमानद
तिपत्रेदमधीयीतनतत्रान्यदधीयीतयत्रत्वन्यदधीयीतममिदंतत्राधीयीतनेदमनधीयन्तना
तकोभवतियद्यन्यद्वदधीयान्नेवेदमनधीयन्नातकोभवतिनास्मादधीतात्प्रमाद्यद्यद्य

यन्मस्मात्प्रमाद्ये नैवास्मात्प्रमाद्ये न्नो एवास्मात्प्रमाद्येदस्माच्च न्नप्रमाद्येदलमात्मैति विद्यादलं स
त्यं विद्या न्नैदं विदनिदं विद्या समुद्दिशेन्न स ह भुंजीत न स धमादी स्यादधातः स्वाध्यायधर्मव्याख्यास्या
मउपपुराणेनापीति कक्षोदके पूर्वाह्णे न संभिन्ना सुखाया स्वपराह्णे नाध्यायै मेघे पत्तौ वर्षे त्रिरात्रं
वेदिके नाध्यायेनांतरिया न्नास्मिन्केथां वेदेत नास्य नाचौ च न च कीर्तयिष्येति दिति वा एतस्य मह
तो भूतस्य नाम भवति यो स्येते देवनाम वेद ब्रह्म भवति ब्रह्म भवति ॥६॥ इत्येतेरेकौ पणिषत् एको
नविंशति तमोऽध्यायः ॥ पंचारण्यकानि समाप्तानि ॥ ॥ अथोपनिषत्सु स्तंशके १५१० वेदा
लियाहने ॥ दिवा करेण लेख्या श्रुतथा दुर्मुख वत्सरे ॥ १॥ इषश्रुक्कृदितीयायां चित्रायां बुधवासरे ॥ एंदाभिधाने
सुयोगे कोलवेकरणे श्रुते ॥ २॥ श्रीर्जयतु ॥ ॥ ६॥ ॥ ६॥

३५
३५४॥

३

१७

२५८

इत्येतरेयोपनिषत्संपूर्णा

१७४

४०

Esaitareyopanishad -
sampurna

३५४॥